

บทที่ ๔ ชนชั้นนำสยามกับระบบโลกยุคอาณานิคม

อาสนาของรัฐจักรวาลสยาม

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้นถือได้ว่าเป็นยุคแห่งความขัดแย้งระหว่างกรุงเทพฯ กับรัฐข้างเคียง สถานะพระมหากษัตริย์แบบ “จักรพรรดิราชสยาม” ถูกนำมาสร้างใหม่ขึ้นมาแสดงฐานะอันสูงส่งของสถาบันพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้สืบเนื่องจากองค์ประมุขสูงสุดถูกกระทบจากปัญหาสิทธิธรรม กล่าวกันว่าผู้มีสิทธิสืบราชย์ที่ถูกต้อง คือ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ไม่ใช่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ สิทธิทางสายพระโลหิตที่คำนวณโดยแนวคิดเรื่องสมมติเทวราชจึงไม่สามารถเป็นข้ออ้างการขึ้นอำนาจของรัชกาลที่ ๓ ฐานะพระโอรสัดหรือ “พุทธราชา” ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่ได้เป็นที่ประทับใจแก่ขุนนางและไพร่ราษฎรทั้งหลายเสียแล้ว เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงความคิดพื้นฐานในจักรวาลทัศน์ต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ถูกมองด้วยมุมมองของความเป็นจริงเชิงประจักษ์ แม้ว่าพระราชวังจะยังคงเป็น “ศูนย์กลางของจักรวาล” อยู่ก็ตาม แต่การเปลี่ยนแปลงความคิดพื้นฐานข้างต้น ก็มีผลทำให้พระมหากษัตริย์ต้องพิสูจน์ตนเองเพื่อความชอบธรรมในการเถลิงอำนาจ^๑

ภายใต้บรรยากาศนี้การประกาศพระองค์เป็นพระอินทร์ พระนารายณ์ พระอิศวร ฯลฯ ย่อมไม่ประสบความสำเร็จ เพราะยากจะพิสูจน์ได้ในเชิงประจักษ์ สิ่งนี้กดดันให้รัชกาลที่ ๓ ต้องทรงสร้างฐานคติเดิมของจารีตนิยมแบบพุทธ-พราหมณ์ขึ้นมาใหม่ มาใช้แสดงพระองค์ให้ปรากฏในฐานะพระมหากษัตริย์ที่เปี่ยมพระปรีชาสามารถ พระองค์ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา มีการสร้างวัดต่าง ๆ ขึ้นหลายแห่ง สนับสนุนการทำกิจกรรมทางศาสนาสำคัญ ๆ รวมทั้งการให้พื้นที่แก่ขบวนการธรรมยุติกนิกายที่มีเจ้าฟ้ามงกุฎฯ เป็นผู้นำ พร้อมกันนั้นสิ่งที่พระองค์ต้องกระทำตามคติความเชื่อดังกล่าว ยัง ได้แก่ การขยายอำนาจ เพราะ “จักรพรรดิราช” คือ ผู้ปกครอง “มณฑลภูมิ” ในยุคที่ไม่มีพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธ ซึ่งหมายถึงการมีอำนาจปกครองเหนือผู้คนหลากหลายแม้ในดินแดนชนต่างเผ่าพันธุ์^๒

สมัยรัชกาลที่ ๓ กล่าวได้ว่าเป็นยุคที่สยามทำสงครามขยายอำนาจมากกว่าครั้งใดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หัวเมืองมลายู (ไม่ว่าจะเป็นไทรบุรี กลันตัน ตรัง กานู ปัตตานี หนองจิก ยะลา รามันห์ ยะหริ่ง สายบุรี และระแงะ) กลุ่มบ้านเมืองแถบลุ่มแม่น้ำโขงในบริเวณอาณาจักรล้านช้าง

^๑ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓), หน้า ๓๑.

^๒ เสฐียรโกเศศ, เล่าเรื่องในไตรภูมิ ช้างแก้ว, หน้า ๘๓.

(เช่น เวียงจันทน์ หลวงพระบาง พวน จำปาศักดิ์ หัวพันห้าทั้งหก) และกลุ่มบ้านเมืองเขตที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร (เช่น เสียมราชู พระตะบอง บันทายมาศ โฉฎก โพรสิตร์ พนมเปญ กำปงชนัง วินห์ ลอง จนถึงไซ่ง่อน) ล้วนแต่ได้รับผลกระทบจากสงครามแย่งชิงอำนาจระหว่างสยามสมัยรัชกาลที่ ๓ กับชนชั้นนำรัฐข้างเคียง (เช่น สุลต่านแห่งไทรบุรี) เจ้าพระยาสามนตราข (เช่น พระเจ้าอนุวงศ์แห่งล้านช้างเวียงจันทน์) และกษัตริย์ที่มีรัศมีอำนาจเทียบเท่ากัน (เช่น พระเจ้ามินมวงแห่งเวียดนาม)^๑

เหตุผลของสงครามขยายอำนาจถูกมองเชื่อมโยงกับการทำนุบำรุงพุทธศาสนาด้วย เนื่องจากการขยายอำนาจของรัฐขงจื้อใหม่ในเวียดนามส่งผลกระทบต่อรัฐในที่ราบลุ่มทะเลสาบเขมร กล่าวกันว่าการยึดครองเขมรของเวียดนาม นำมาซึ่งความพยายามในการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมเขมรให้กลายเป็นเวียดนามหลายประการ มีการเปลี่ยนชื่อหน่วยบริหารต่าง ๆ จากเขมรเป็นเวียดนาม กรมการเขมรถูกบังคับให้แต่งกาย ตัดผม และเปลี่ยนชื่อเรียกตัวเป็นเวียดนาม บรรดากรมการเมืองเหล่านี้ถือเป็นตัวแบบของ “วัฒนธรรมเวียดนามใหม่” ในเขมร^๒

นอกจากนี้บรรดาตัวบทกฎหมายของเขมร ก็ถูกยกเลิกโดยเอากฎหมายเวียดนามเข้ามาใช้แทนที่ จนถึงในปี พ.ศ. ๒๓๘๓ ชนชั้นนำเวียดนามได้เริ่มทำลายสถาบันเก่าแก่และเข้มแข็งที่สุดของเขมรลง คือ พุทธศาสนานิกายนินยาน มีการจับสึกพระสงฆ์เสียมากมาย ทั้งยังโค่นล้มต้นโพธิ์ตามวัดต่าง ๆ ลงเสีย และทำลายพระพุทธรูป โบสถ์วิหาร และวัดวาอารามจำนวนมาก การนี้มีผลกระทบวงกว้างเป็นความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ ในฐานะที่ทรงแสดงพระองค์ทำนุบำรุงพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงรับสั่งกับเจ้านายเขมร เช่น นักองศ์ด้วง รวมทั้งแม่ทัพของพระองค์ เช่น เจ้าพระยาบดินทรเดชา กับเจ้าพระยาพระคลัง ถึงจุดมุ่งหมายของการทำสงครามกับเวียดนามว่า “ฉันไม่ประสงค์จะได้อะไรจากเขมร นอกจากเกียรติยศชื่อเสียงที่จะมีสืบไปภายภาคหน้า ว่าได้กอบกู้ชาติเขมรไว้ ไม่ให้พระบวรพุทธศาสนาในเขมรต้องเป็นอันเสื่อมสลายไป”^๓

หากมองในแง่จักรวาลทัศน์ จะเห็นได้ว่าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้น รัตนโกสินทร์หาได้มีสภาพต่อเนื่องกับอยุธยาอย่างที่ชนชั้นนำสยามคาดหวังจะให้ เป็น และในกระบวนการสร้างประเพณีใหม่โดยตัวมันเองก็แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงมากกว่าจะเป็นความต่อเนื่อง ในแง่จักรวาลทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๓ พระปรางค์วัดอรุณราชวรารามเป็นอนุสรณ์สำคัญที่แสดงถึงความเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการปะทะประสานระหว่างคติความเชื่อและภูมิปัญญาที่แตกต่างหลากหลาย แต่ถูกย่อยประทับลงเสนาอในที่เดียวกัน และสิ่งนี้เองที่เป็นฐานรากให้การ

^๑ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโสภิต. (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมาศตวรรษแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔), บทที่ ๕ - ๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๙.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐.

ปรับตัวเปลี่ยนแปลงสู่สภาวะใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นมีความเป็นไปได้ โดยเชื่อว่าวิธีนี้จะช่วยให้ไม่ละทิ้งฐานทางภูมิปัญญาดั้งเดิมไปด้วยในตัว

ความพยายามในการสร้างสถานะจักรพรรดิราชของสถาบันพระมหากษัตริย์สยามขึ้นใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อให้เกิดผลกระทบต่อรัฐเพื่อนบ้านข้างเคียง เพราะสถานะนี้หมายถึง การที่สยามต้องทำสงครามขยายอำนาจออกไปในแว่นแคว้นต่าง ๆ เพื่อสถาปนาให้กษัตริย์สยามและกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลาง จนสามารถกอบโกยผลประโยชน์จากรัฐท้องถิ่น ทั้งในรูปการกวาดต้อนผู้คน ทรัพย์สินสิ่งของ ส่วย การสักเลข การควบคุมเส้นทางการค้า ฯลฯ^๖ แม้ว่าสยามจะมีความจำเป็นในแง่การฟื้นฟูราชอาณาจักรหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาในปีพ.ศ.๒๓๑๐ แต่การฟื้นฟูราชอาณาจักรด้วยแนวทางสงครามกวาดต้อนจะกลับทิ้งประเด็นว่า แท้จริงแล้วสยามมีความชอบธรรมเพียงใด เป็นเพียงเหตุการณ์ตอบโต้ต่อสิ่งที่เกิดขึ้นหรือความพยายามในการขยายอำนาจของสยามเอง และนั่นเป็นเพียงหนทางเดียวที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงหรือไม่ การขยายอำนาจของสยามในช่วงเวลานั้นสร้างความเคียดแค้นชิงชังแก่เพื่อนบ้านข้างเคียงไม่น้อย ดังปรากฏใน “หนังสือทงเจวณ” ที่ฝ่ายเวียดนามเขียนมาโน้มน้าวจิตใจคนลาวให้เอาใจออกห่างจากสยาม เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๗ มีเนื้อหากล่าวถึงความพยายามในการขยายอำนาจของสยามในยุคดังกล่าวนี้ว่า:

“ไทยหาตั้งอยู่ในยุติธรรมไม่ ไม่มีเหตุไม่มีวิวาท ยกกองทัพมาตีเมืองญวน เบียดเบียนหัวเมืองทั้งปวง ได้สู้รบกับกองทัพญวน กองทัพไทยไปถึงไหนก็เผาบ้านเผาเมือง กวาดต้อนเอาครอบครัวผู้คนไปเป็นกำลัง ไปถึงไหนก็ทำดังนั้นทุกเมือง พวกลาวหลงเชื่อหาทันคิดไม่ เข้าเกลี้ยกล่อมให้ใช้สอย ความรู้ไปถึงเจ้าเวียดนาม จึงให้ยกทัพใหญ่ลงมาปราบปราม กองทัพญวนยกมาถึงบ้านเมืองตำบลใด เห็นกองทัพไทยเผาบ้านเผาเรือนเสียสิ้น แล้วเห็นฆ่าลาวล้มตายลำบากเวทนาอยู่เป็นอันมาก”^๗

^๖ ฉลอง สุนทรวาณิชย์. “สัมพันธภาพไทย- ลาวเชิงประวัติศาสตร์ก่อนคริสตวรรษที่ ๒๐.” *ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๒๙), หน้า ๑๔๐ - ๑๕๐ ; พวงทอง รุ่งสวัสดิทรัพย์ ภวัครพันธุ์. “เส้นทางการค้าสองฝั่งโขงกับการฟื้นฟูอาณาจักรลุ่มน้ำเจ้าพระยา.” ใน ธเนศ วงศ์ยานนาวา. (บก.). *จักรวรรดิวิทยา: บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่นิติ เสียดศรีวงศ์* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙), หน้า ๘๐ - ๑๑๘ ; และดูความเปลี่ยนแปลงการรับรู้เกี่ยวกับ “ท้องถิ่น” เปรียบเทียบระหว่างต้นรัตนโกสินทร์และสมัยรัชกาลที่ ๕ ใน พิชิต พิทักษ์. “ท้องถิ่น” ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.*

^๗ ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๘ *จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓* กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๐๒ (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงลำลี ยมาภัย พงศ์พิพัฒน์ วันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ.๒๕๐๒), หน้า ๒๘.

โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากกล่าวตรงไปตรงมาแล้ว จะพบว่า การฟื้นฟูและสร้างใหม่เกี่ยวกับสถานะความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ตามคติความเชื่อแบบพุทธผสมพราหมณ์นี้ คือ สาเหตุทำให้อาณาจักรเวียงจันทน์ต้องล่มสลายลง มหานครเวียงจันทน์ ศูนย์กลางอำนาจที่สำคัญแห่งหนึ่งของลาวล้านช้างถูกเผาทำลายกลายเป็นเมืองร้าง^๔ คนลาวจำนวนมากถูกกวาดต้อนเข้ามาในเขตสยาม ต้องพลัดพรากจากถิ่นฐานบ้านช่อง บ้างล้มหายตายจากกันไประหว่างทาง ได้รับความทุกข์ยากลำบากต่าง ๆ นานา “เพลงลาวแคน” ซึ่งเป็นบทเพลงขับขานของไพร่ลาวที่ถูกกวาดต้อนเข้ามา หลังสงครามกรุงศรีอยุธยา-เวียงจันทน์สมัยรัชกาลที่ ๓ (ที่กลายเป็นบทเพลงต้องห้ามในสมัยรัชกาลที่ ๔ - ๕) ได้บอกเล่าเรื่องราวความทุกข์ยากของไพร่ลาวในช่วงเวลาดังกล่าวไว้เป็นอย่างดี เนื้อหาทั้งหมดมีดังต่อไปนี้:

“มาซ้อยจะกล่าว ถึงพวกลาวเป่าแคนแสนเสนาะ

มาสอเพาะ เข้ากับแคนแสนขยัน
เป็นใจความยามยากจากเวียงจันทน์
ตกมาอยู่เขตขันธุ์ ออยุธยา
อี่แม่คุณเอ๋ย เฮาบ่เคยจะตกยาก
ตกระกำลำบาก แสนยากก็นี้นักหนา
พลัดทั้งที่ดินถิ่นฐาน พลัดทั้งบ้านเมืองมา
พลัดทั้งปู่ พลัดทั้งย่า พลัดทั้งตาทั้งยาย
พลัดทั้งแม่ลูกเมีย พลัดทั้งเสียลูกเด้า
พลัดทั้งพงศ์ทั้งเผ่า ทั้งลูกเด้าก็หนีหาย
บักไทยมันเขี่ยน บักไทยมันขัง
จนไหลจ่นหลังของซ้อยนี้ลาย
จะตายเสียแล้วหนา ที่ในป่าดงแดน
ผ้าทอก็บ่มีนุ่ง ผ้าถุงก็บ่มีห่ม
คาดแต่เดี่ยวเกลียวกลม หนาวลมนี้เหลือแสน
ระเหินระหกตกยาก ต้องเป็นคนกากคนแค้น

^๔ ดูรายละเอียดใน พรรษา สินสวัสดิ์. “ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๗๐.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑ ; ธวัชชัย ไทโหล. “ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอาณาจักรหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๕ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๔๖).” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๓๓ ; และอีกที่ใน ถนนอม อานามวัฒน์. ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร และญวนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๖.

มีแต่แคนคันเดียว ก็พอได้เที่ยวขอทานเขากิน
 ตกมาอยู่ในเมือง ต้องตีบกระเดื่องกระด้อย
 สีซ้อมตำด้อย ตะบิตตะบอยบู้สิ้น
 ถือแต่เดียวเกี่ยวหญ้า
 เอาไปให้ม้าของเพื่อนมันกิน
 เที่ยวชมชาน ไปทุกบ้านทุกถิ่น
 จะได้กินก็แต่เดน

แสนอดแสนจน เหมือนอย่างคนตกนาฮก

มีดมนฝนตก เทียวหยก ๆ ตกเขมร
 ถือข้อสองคอบ จับกบทุ่งพระเมรุ
 เป็อนเลน เป็อนตม เหม็นขมเหม็นคาว
 จับทั้งอ่างท้องซิง จับทั้งอึ่งท้องเขียว
 จับทั้งเปี้ยวทั้งปู จับทั้งหนูท้องขาว
 จับเอามาให้สิ้น มาต้มกินกับเหล้า
 เป็นกรรมของเขา เพราะอ้ายเจ้าเวียงจันทน์เพื่อนเอ๋ย”^๕

สืบเนื่องจากคนลาวที่ถูกกวาดต้อนมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีกวี
 ผู้ชำนาญการขับร้องและเล่นดนตรีพื้นบ้านรวมอยู่ด้วย ในปี พ.ศ. ๒๓๗๐ คนลาวกลุ่มนี้ในฐานะ
 เพลย์ศึกได้ถูกเกณฑ์แรงงานให้ไปสร้างวัดขุนจันทน์ ภายใต้การดูแลของพระสุริยภักดี (ป้อม
 อมาตยกุล)^๖ ในยามพักผ่อนกวีผู้นั้น (ซึ่งไม่ปรากฏนาม) ได้พยายามเล่นแคน ขับร้องปลุกใจ และ

^๕ สุจิตต์ วงษ์เทศ. จปล. (เจ๊กปนลาว) อ่างแล้ว. หน้า ๔ หลักฐานหนึ่งที่ยืนยันว่า ลาวแคนนี้เป็นบทเพลงขับชานของคนลาวในสังกัด
 ชนชั้นไพร่ ก็เห็นจะเป็นคำร้องท่อนสุดท้ายของเพลง ที่คำว่าชัตริย์ลาวเองด้วยว่าเป็นสาเหตุทำให้พวกคนได้รับความทุกข์ยาก
 (“เป็นกรรมของเขา เพราะอ้ายเจ้าเวียงจันทน์”) นอกเหนือจากที่บ่าวร้องถึงความอยุติธรรมที่ได้รับจากการกระทำของคนไทยสมัย
 นั้น เมื่อเพลงนี้เป็นที่นิยมแพร่หลายกันขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เพลงนี้ถูกประกาศห้ามเล่นโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงออก “ประกาศห้ามไม่ให้เล่นลาวแคน” ด้วยเหตุผลว่า “ลาวเป็นข้าไทย ไทยไม่เคยเป็นข้าลาว” ฉะนั้นจึงไม่ควรจะเล่นเพลงของ
 พวกข้าไพร่คนลาวในแดนไทย รายละเอียดโปรดดู พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕
 - ๒๔๐๘ (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๙๐ ; แต่ทว่าการห้ามกลับได้ผลเฉพาะในกรุงเทพฯ และหัวเมือง
 ใกล้เคียงเท่านั้น ในหัวเมืองชั้นนอกก็ค้อออกไปยังมีปรากฏการเล่นลาวแคนกันอยู่ ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้วางมาตรการคุมเข้มห้ามไม่ให้เล่นลาวแคนด้วยการระบุไว้ใน “พระราชบัญญัติอากรมะหสพ พ.ศ. ๑๑๑” หาก
 ผ่านวันจะถูกปรับเป็นเงิน ๒๕ สตางค์ ทั้งกลางวันและกลางคืน ดูรายละเอียดใน “พระราชบัญญัติอากรมะหสพ พ.ศ. ๑๑๑.” ราชกิจจา
นุเบกษา เล่ม ๑๐ แผ่นที่ ๖ วันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖).

^๖ พูนพิศ อมาตยกุล. “ลาวแพน.” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑๐ (สิงหาคม ๒๕๒๖), หน้า ๒๑.

ปลอบโยนคนลาวด้วยกันให้คลายความทุกข์ เย้ยหยันความอยุติธรรมที่ได้รับด้วยถ้อยคำตลกขบขัน ตามแบบฉบับของคนลาว

จะเห็นได้ว่า เนื้อร้องของเพลง “ลาวแคน” วิพากษ์การกระทำของชนชั้นนำสยามอย่างรุนแรง แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่ไม่อาจปฏิเสธได้ อีกทั้งทำนองยังไพเราะชวนฟัง และคำร้องวรรคสุดท้ายที่กล่าวโทษพระเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์กลับทำให้เป็นที่นิยมชมชื่นกันแม้ในหมู่ชนชั้นนำสยามเอง อย่างเช่น เจ้าฟ้าจุฑามณี (หรือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา) ยังทรงนิยมขับร้องและโปรดการเล่นแฉั่วลาวแคน ทรงมีเจ้าจอมมาจากเมืองสระบุรี พนมสนิคม และนครราชสีมา^{๑๑} บางครั้งถึงขนาดทรงนิยมเสด็จไปประทับตามหัวเมืองที่มีชุมชนลาวตั้งอยู่ เช่น สระบุรี นครชัยศรี พนมสนิคม โดยอ้างว่าเพื่อไปดูแฉั่วลาว^{๑๒} นอกจากนี้พระองค์ยังมีความใกล้ชิดกับไพร่ลาว และได้คนลาวเป็นกำลังของวังหน้าในยุคพระองค์ ที่วังกรมหลวงวงษาธิราชสนิทก็นิยมเล่นแฉั่ว เมื่อมีชาวต่างประเทศมารับประทานอาหารก็จะให้หาคนลาวมาเป่าแคนและเล่นแฉั่วลาวให้ชาวต่างประเทศชม^{๑๓} เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงไม่พอพระทัยต่อเนื้อหาเพลงลาวแคน ก็จึงได้ประกาศห้ามไม่ให้เล่นแฉั่วลาวขึ้น ต่อมามีความพยายามจากนักดนตรีชาวไทยทำการดัดแปลงเนื้อร้องให้ลดลักษณะวิพากษ์วิจารณ์ไทยลง จนคนไทยเองก็รู้สึกريبได้กับเนื้อหา จาก “ลาวแคน” ก็จึงเพี้ยนเป็น “ลาวแพน” ในภายหลัง^{๑๔}

นอกจากนี้ ในวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ก็ยังมีบทกลอนกล่าวพรรณนาถึงความทุกข์ยากของคนลาวที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในสยาม แม้เนื้อเรื่องจะเป็นการกล่าวถึงกวาดต้อนชาวลาวล้านนา จากเชียงใหม่มาอยุธยา แต่เนื่องจากในยุคที่มีการประพันธ์บทกลอนนี้ขึ้น ไม่ใช่ยุคอยุธยา แต่เป็นต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ล้านนาเป็นพันธมิตรที่สำคัญของไทยสยามในสงครามไทยรบพม่า จึงเป็นความหลักแหลมที่ผู้ประพันธ์วรรณคดีเรื่องนี้ นำเอาเรื่องราวความทุกข์ยากของคนลาวล้านช้างเมื่อคราวถูกกวาดต้อนเข้ามาในสยาม มาเสนอแทรกไว้ในโครงเรื่องของการกวาดต้อนคนลาวล้านนา “ขุนช้างขุนแผน” ตอนกวาดต้อนครัวลาว จึงปรากฏมีคำและสำนวนคล้ายคลึงกับเพลง “ลาวแคน” ดังมีตัวอย่างต่อไปนี้:

“ครั้นอรุณรุ่งสว่างฟ้า	หุงข้าวเผาปลาเป็นอลหม่าน
ครั้นอิมหน้าสำเร็จเสร็จการ	ยกเอาคานใส่ป่าพากันไป

^{๑๑} เอนก นาวิกมูล. เพลงนอกศตวรรษ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑ - ๑๒.

^{๑๒} บังอร ปิยะพันธุ์. ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗๘.

^{๑๓} เอนก นาวิกมูล. เพลงนอกศตวรรษ อ้างแล้ว, หน้า ๑๑.

^{๑๔} พูนพิศ อมาตยกุล. “ลาวแพน.” อ้างแล้ว, หน้า ๒๐.

ทั้งพวกวัวควายต่างและช้างม้า	เดินตามกันมาออกไสว
พวกรั้งทัพขับต้อนค้อนเคียวไป	เสียงแต่ลาร้องไห้ในดงดอนฯ
ไอ้แสนวิตก ระหกระเหิน	หาบคอนหย่อนเย็น ตุ้มเดินเข้ารก
บุกแฝกแหวกคา หย่อมหญ้ากกอก	เหวี่ยงโคลไหลดก ตะกรกตะกรำ
กินข้าวกะเกลือ กินเหวี่ยงต่างน้ำ	กินข้าวต่อสาย กินนายตอนคำ
หยุดบ้างก็ไปได้ บั๊กไทยตีรำ	นั่งเยียวบั่นสุด มันจุดมันคลำ
ของหกตกคว่ำ ลากรำเข้าในรก	มันทันมันก็ตี วิ่งหนีมันก็ชก
ริมลูริมทาง อย่างย่ำหยกหยก	ขึ้นปกลงปก อกจะแตกตายเฉยฯ
ไอ้หนออกกุก เมื่ออยู่เมืองเรา	กินคำกินเข้า กับข้าวบั้ง
สาวแก่แออัด นัดกันออกทุ่ง	เที่ยวเก็บผักนึ่ง จับกุ้งจับปลา
หอยโข่งหอยขม งมใส่ตะกรำ	ขึ้นบนคันนา มองหารูปู
ขุดตื้นขุดหนู ขุดรูด้กแย้	จวยด้วงด้กแด่ เที่ยวแห่รูบั้ง
จับกบขาเขียว จับเขียดจับอึ่ง	สิ้นได้ใบหนึ่ง เป็นครึ่งค่อนซอง
เอามาแจ้วเอามาปล่า แจ้วห้าแจ้วปอง	จะไปเวียงใต้ ของไม่เคยทอง
กินเผ็ดกินจืด ท้องปืดท้องปอง	ท้องขึ้นท้องพอง จะลงท้องตายเฉยฯ" ^{๑๕}

ความปรารถนาที่จะเป็นจักรพรรดิราชตามคติพุทธผสมพราหมณ์ เมื่อบรรลุถึงขีดสูงสุดก็จะเป็นการเริ่มต้นของการเสื่อมสลายไปในตัว เพราะความปรารถนาคือต้องแลกด้วยสงครามและความขัดแย้งกับรัฐข้างเคียง^{๑๖} การกวาดต้อนผู้คนเข้ามาในราชอาณาจักรและการเผาทำลายบ้านเมืองฝ่ายตรงข้ามหลังชนะศึกสงคราม นำมาซึ่งจุดแตกหักของ "ความเป็นพระมหากษัตริย์" ตามขนบจารีต "จักรพรรดิราช" ไม่อาจเป็นทางออกของการสร้างสิทธิธรรมการขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ถึงกระนั้นรัฐแบบจักรวาลสยามก็ได้ทิ้งมรดกสำคัญไว้แก่ยุคสมัยต่อมาอย่างสำคัญอยู่ประการหนึ่งคือ สถานะของพระมหากษัตริย์กับอำนาจจริงเหนือเขตแดนจะเป็นที่เห็นสอดคล้องกันต่อไปในอีก ๒ รัชกาลต่อมาว่า เป็นสิ่งสำคัญที่ควรเกิดขึ้น และการกวาดต้อนคนดังที่เคยเป็นมากก็จืดจางตัวไม่สามารถกระทำซ้ำได้อีกในรัชกาลต่อมา

ความเปลี่ยนแปลงของโลกในช่วงหลังปฏิวัติอุตสาหกรรม การแพร่ขยายของแนวความคิดแบบมนุษยนิยมและการค้าเสรีนิยม ตลอดจนการขยายตัวของลัทธิอาณานิคมที่แผ่กว้างไปทั่วโลก

^{๑๕} ขุนช้างขุนแผน (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ) (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๗๔๕ - ๗๔๖.

^{๑๖} ดูตัวอย่างของการวิเคราะห์รูปความคิดจักรพรรดิราชและผลกระทบใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, นุเรงนองกะยอจินนระชา: กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย (กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินติ้ง, ๒๕๓๔), บทที่ ๑ ; อีกที่หนึ่งใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, พม่ารบไทย: ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗), บทที่ ๒.

เริ่มมีอิทธิพลส่งผลทำให้ชนชั้นนำสยามต้องทำการปรับตัวไปตามสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่^{๑๓}
ต่อเมื่อชาติตะวันตกเริ่มเข้ามาบีบบบาท ในปี พ.ศ. ๒๓๖๘ อังกฤษได้ส่งทูตคือกัปตันเฮนรี เบอร์นี
มาเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับสยาม เสร็จอยู่ ๓ เดือนก็ยังไม่ยุติ เกิดข่าวลือ
ว่าสยามพิพาทกับอังกฤษจนอาจนำไปสู่สงครามกันขึ้นได้ ข่าวลือนี้มีผลทำให้พระเจ้าอนุวงศ์ตัดสิน
พระทัยทำสงครามกวาดต้อนลงมาจนถึงเมืองสระบุรี^{๑๔}

เมื่อสยามทำการปราบปรามพระเจ้าอนุวงศ์ ต่อเนื่องจนถึงทำสงครามกับเวียดนามเสร็จสิ้น
ลง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและชนชั้นนำสยามเริ่มหันเหความสนใจออกจากรัฐ
ข้างเคียง โดยมองตะวันตกว่าเป็นภัยคุกคามที่สำคัญของสยาม ซึ่งสยามก็สามารถเรียนรู้จากเขาได้
แต่ห้ามนับถือหรือเลื่อมใส ทั้งนี้ก็สืบเนื่องจากการมองว่า "ความรู้" กับ "อำนาจ" สามารถแยก
ขาดจากกันได้ในระดับหนึ่ง โดยก่อนเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามที่มี
หลักฐานปรากฏใน "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓" ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
ทรงมีพระราชดำรัสระบุถึงความสำคัญของประเด็นนี้ว่า:

"ต่อไปภายหน้า... การศึกษาสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว
จะมีก็แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่
คิดควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว..."^{๑๕}

กำเนิดภูมิปัญญาสองประสาน: สยามกับ "ความเป็นตะวันตก"

ดังที่ทราบกันในเวลาต่อมา ว่าเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงเปิดรับวิทยาการตะวันตกอย่างเต็มที่ แต่
ความสนพระทัยของพระองค์ในระยะแรกทรงมุ่งเน้นด้านภาษาเป็นการเฉพาะ เมื่อครั้งประทับอยู่ที่
วัดสมอราย ได้ทรงรู้จักมักคุ้นกับสังฆราชปัลเลอกัวซ์ (Pallegoix) ชาวฝรั่งเศส ได้สอนภาษาละติน
ตลอดจนสนทนาเกี่ยวกับคริสต์นิกายคาทอลิกกับพระองค์ และเจ้าฟ้ามงกุฎ ก็ทรงสอนภาษาบาลี
แก่ปัลเลอกัวซ์เป็นการแลกเปลี่ยน และทรงช่วยแต่งพจนานุกรมเล่มใหญ่ ภาษาไทย - ละติน -

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน สุนันท์ ไชยเมธ. "สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." ปรินญา
นิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๔ ; กฤษณา รั้งลิ้นพันท์.
"การขยายตัวขององค์กรคริสเตียนและผลที่มีต่อสังคมไทยตั้งแต่ปี.ศ. ๒๓๗๑ - ๒๕๐๐." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหา
บัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕ ; ทวีศักดิ์ เมื่อกสม. "การปรับตัวทางความรู้
ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

^{๑๔} สุวิทย์ ธีรศาสตร์. "ทำไมเจ้าอนุวงศ์จึงต้องปราชัย." *ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ ๒๗ ฉบับที่ ๑๑ (กันยายน ๒๕๔๙), หน้า ๗๗ - ๙๐.

^{๑๕} ทิพากรวงศ์ (เจ้า บุนนาค), เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓* หน้า ๓๖๖ เส้นใต้ขีดโดยผู้อ้าง.

ฝรั่งเศส - อังกฤษ แม้ว่าทั้งสองจะมีศรัทธาที่ไม่ตรงกัน แต่ก็สามารถคบหาเป็นมิตรต่อกันกระทั่งปลัด
เลขแก้วตั้งแก่อสัญกรรมในปี พ.ศ. ๒๔๐๕^{๒๐} และที่วัดบวรนิเวศ เจ้าฟ้ามงกุฎ ได้ทรงติดต่อกับ
มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ชาวอเมริกัน เช่น คาสเวลล์ (Caswell) บรัดเลย์ (Bradley) และเฮาส์
(House) พระองค์ได้ศึกษาภาษาอังกฤษจากท่านเหล่านี้ รวมทั้งวิชาภูมิศาสตร์และดาราศาสตร์ ซึ่ง
ทรงสนพระทัยเป็นอย่างมาก นอกจากนี้มิชชันนารีเหล่านี้ยังแนะนำให้พระองค์ศึกษาศาสนา
เปรียบเทียบ และถวายหนังสือให้พระองค์หยิบยืม และเจ้าฟ้ามงกุฎ เองก็ทรงโปรดสั่งซื้อหนังสือ
จากต่างประเทศเสมอ^{๒๑}

จากความรู้แบบตะวันตกและบทเรียนทางประวัติศาสตร์ ที่ทรงได้รับจากคริสตนิกายไป
รเทศแดนท์ ทำให้ทรงมีมุมมองใหม่ในการทำความเข้าใจและวิพากษ์วิจารณ์แก่นหลักสำคัญของ
สังคมและวัฒนธรรมสยาม คือ พุทธศาสนา พระองค์เห็นว่าพุทธศาสนาขณะนั้นเสื่อมลงอย่างมาก
เนื่องจากการปะปนกับคติความเชื่อต่าง ๆ ที่เหลวไหล เต็มไปด้วยนิยายปรัมปรา ทั้งผีสิง เทวดา
และปกรณัมปรัมปรามากมาย พระองค์จึงเริ่มมีแนวคิดที่จะชำระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ มีเหตุผล
เป็นระบบปรัชญาสอดคล้องกับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ เกิดนิกายใหม่ที่ชื่อ “ธรรมยุติกนิกาย” ใน
ที่สุด^{๒๒} ซึ่งจะเป็นผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างนิกายใหญ่ในพุทธศาสนาอีกหลายปีนับจากนั้น
รวมทั้งขัดแย้งโดยพื้นฐานกับคติความเชื่อเดิมที่มีอยู่อย่างหลากหลายและทรงอิทธิพลยิ่ง ในงาน
ศึกษาของ เอ. บี. กริสโวลด์ ได้กล่าวถึงแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่
มีต่อพุทธศาสนาและคติความเชื่อดั้งเดิม มีใจความสำคัญดังนี้ :

“ทางหนึ่งนั้นมุ่งไปในทางเลื่อมใสศรัทธา ในคัมภีร์เหล่านี้พระพุทธองค์ก็เป็น
เสมือนพระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแสดงปาฏิหาริย์เหาะเหินไปในอากาศ ทรง
ทรงมานให้บรรดาเทพดาหันกลับมานับถือพุทธศาสนา และทรงสั่งสอนเวทมนตร์
คาถาให้ผู้ที่น่าเชื่อถือพระองค์ปราบปรามยักษ์ได้ ผู้นับถือพุทธศาสนาแบบนี้ยอม

^{๒๐} เอ. บี. กริสโวลด์. “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” แปลโดย ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล. ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ ๑๐๐ ปีแห่ง
วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ วันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
พระจันทร์, ๒๕๑๑), หน้า ๓๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดิม.

^{๒๒} โปรดดูข้อมูลในงานเช่น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๘), หน้า ๔๘
- ๑๑๕ ; วันทนีย์ สงศิริ. “การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕ ; นฤมล ธีรวัฒน์. “แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔ ; คณินันต์
จันทบุตร. การเคลื่อนไหวของพุทธสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๕๔๔ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘ ;
Somboon Suksamran. “Buddhism and Politics: Political Roles, Activities and Involvement of the Thai sangha.” University
of Hull, 1979.

เคารพบูชาพระองค์ด้วยความเลื่อมใสศรัทธาชนิดที่ไม่คำนึงถึงเหตุผล และ
พระองค์เองก็ยอมยินดีรับคำสั่งสรรเสริญเยินยอที่โง่เขลาที่สุดอย่างเต็มพระทัย”^{๒๓}

คติความเป็นกษัตริย์แบบจารีตถูกแยกแยะระหว่างในทางพระราชพิธีกับในทางปฏิบัติของ
พระองค์เอง แม้ฐานคิดจะเปลี่ยนไปรับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่แล้วก็ตาม พระองค์ก็ยังทรงโปรดให้
จัดพระราชพิธีตามคติพุทธผสมพราหมณ์อยู่ การเป็น “สมมติเทพ” “จักรพรรดิราช” และ “ธรรมิก
ราช” ปรากฏแต่เพียงในพระนามเท่านั้น เช่น ที่พระสุพรรณบัฏโดยอักษรลักษณะแสดงอรรถว่า
“พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลราชกุมารสุทธินิพนธ์สมมติเทพยพวงชาติศรกระษัตริย์”^{๒๔} “วรขัตติยราช
นิกรโศมจาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ”^{๒๕} และ “มหาปรัชญาภิเนนทรปรเมนทรธรรมิกมหา
ราชาธิราชขบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”^{๒๖} แม้ว่าในทาง “รูปแบบ” จักรวาลทัศน์แบบเดิมยังคงมี
อิทธิพลอยู่ ดังปรากฏในรูปแบบการจัดงานพระราชพิธีต่าง ๆ แต่จักรวาลทัศน์แบบใหม่ได้เกิดขึ้น
แล้ว โดยแทรกเป็น “เนื้อหา” อยู่ใน “รูปแบบ” จักรวาลเดิมนั่นเอง^{๒๗} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธคติที่ยกย่องพระองค์ว่าทรงเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งจะเสวยพระชาติเป็นพระพุทธเจ้า
ในอนาคตชาติ และทรงปฏิเสธแนวคิดสมมติเทพ ด้วยทรงมีพระราชนิพนธ์ว่า “พระเจ้าแผ่นดินก็
ทรงเป็นมนุษย์”^{๒๘} และในการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์นั้น ทรงอธิบายอย่าง
ตรงไปตรงมาว่า :

“แต่ที่เป็นเจ้าแผ่นดินครั้งนี้ครั้งนี้จะว่าไปได้เป็นด้วยอำนาจเทวดา ก็
เป็นอันลบล้างบุญคุณของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ ที่ต่างพร้อมใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูให้เป็น

^{๒๓} เอ. บี. กริสโวลด์. “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” หน้า ๓๗- ๓๘.

^{๒๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๗),
หน้า ๑๕ เส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖ เส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดิม เส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๒๗} ดูตัวอย่างการศึกษาวิเคราะห์ “จักรวาลทัศน์” ในที่อื่นได้จาก สมเกียรติ วันทะนะ. “ทฤษฎีกำเนิดโลก, กำเนิดสังคม และกำเนิดรัฐ
(จากอัครคัมภีร์สูตร, ไตรภูมิพระร่วง, ไตรภูมิโลกวินิจยถกถา).” สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม- กุมภาพันธ์
๒๕๒๔), หน้า ๙๙ - ๑๑๕; และอีกชิ้นที่เป็นงานศึกษาอย่างเป็นระบบโดยรณิณี เติลเสียมใส. ฟ้า - ขวัญ - เมือง จักรวาลทัศน์
ดั้งเดิมของไทย: ศึกษาจากคัมภีร์โบราณไทอาหม กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยธรรม, ๒๕๔๔.

^{๒๘} หอสมุดวชิรญาณ, มุ่งจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๒๗ (พ.ศ. ๒๔๐๙) เลขที่ ๗๑ อ้างถึงใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. กฎ
เปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ถึงพุทธศักราช ๒๔๗๕ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๔๑), หน้า ๓๗.

เจ้าแผ่นดิน... ความเป็นเจ้าแผ่นดินเพราะท่านผู้ใหญ่คำชุนั้นรู้อยู่แก่หู เห็นอยู่
แก่ตาของคนเป็นอันมาก ไม่อ้างอำนาจเทวดาแล้ว..."^{๒๘}

เป็นที่รู้กันว่า "ผู้หลักผู้ใหญ่" ที่ทรงกล่าวถึงนั้น ทรงหมายถึงขุนนางตระกูลขุนนาคน ซึ่งมี
ส่วนอย่างสำคัญในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ แม้ว่าในคราวพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
นาลัยเสด็จสวรรคต ขุนนางตระกูลนี้จะเคยสนับสนุนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ขึ้นครองราชย์
ไม่ใช่พระองค์ซึ่งขณะนั้นยังทรงผนวชอยู่ และเมื่อเป็นที่ชัดเจนว่าทรงไม่ได้รับความสนับสนุนจึงทรง
ผนวชต่อ จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสวรรคต จึงทรงลาสิกขาบทกลับเข้าสู่
พระบรมมหาราชวังเสด็จขึ้นครองราชย์

โดยปมเงื่อนที่ทรงได้รับความสนับสนุนนี้ ส. ธรรมยศ ผู้เขียน "พระเจ้ากรุงสยาม." เสนอว่า
ขณะที่ยังทรงผนวชนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ไม่ได้เลิกความคิดที่จะกลับมารับราชสมบัติแต่อย่างใด
พระองค์ใช้ความยอมรับเชื้อถือในหมู่คณะสงฆ์และชาวเมืองจากบทบาทการปฏิรูปศาสนา ทรง
ปรับปรุงวิธีการเผยแผ่ศาสนา การเทศนาธรรมถูกดัดแปลงเป็นเหมือนการพูดปาฐกถา เน้นปัญหา
ในโลกจริง มากกว่าบรรยายอุดมคติทางศาสนา รวมทั้งการติดต่อกับชาวต่างชาติ ได้ศึกษา
วิทยาการตะวันตกจนมีชื่อเสียงว่าเป็นผู้รู้เกี่ยวกับการต่างประเทศดีที่สุดในขณะนั้น และปัญหา
ความตึงเครียดด้านการต่างประเทศที่สยามกำลังเผชิญอยู่กับตะวันตกในปลายรัชกาลที่ ๓ ก็เป็น
ปัจจัยสำคัญหนึ่งที่ทำให้ขุนนางเห็นพ้องกันว่าพระวชิรญาณภิกขุเหมาะสมจะขึ้นครองราชสมบัติ^{๒๙}

การแข่งขันทางอำนาจกับมหาอำนาจตะวันตกเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยาม
พยายามปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ จากเดิมที่ยึดถือ "พื้นที่" และ "เวลา" ตามคติในจักรวาลทัศน์แบบ
พุทธ/พราหมณ์ ก็หันมายอมรับเทคนิควิทยาการตามแบบตะวันตก เหยียดคติความเชื่อเดิมที่เคยมี
มาอย่างหลากหลายในสังคมว่าไม่เป็นเหตุเป็นผล ยอมรับเฉพาะข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ ในจำนวน
นี้คติความเชื่อเกี่ยวกับผีฟ้าพญาแถนได้รับผลกระทบมากที่สุด เนื่องจากขณะนั้นคตินี้ไม่มีส่วนใน
การสร้างสิทธิธรรมแก่ชนชั้นปกครอง บรรดาผู้ดีเมืองกรุงก็เปลี่ยนฐานคิดไปมากจนเลิกเชื่อถือผีสง
เทวดาไปแล้ว ความจำเป็นที่ต้องประนีประนอมกับคติเดิมอันนี้สำหรับชนชั้นนำสยามแล้วกล่าวได้
ว่าไม่มีหลงเหลืออยู่เลย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศพระราชกฤษฎีกา
"ห้ามมิให้เชื่อการหลอกด้วยอ้างอำนาจผี"^{๓๐} มาบังคับใช้อย่างได้ผล ปรากฏจากการต่อต้านจาก
ชาวเมือง

^{๒๘} พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๒๐๓ อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๒๙} ส. ธรรมยศ (นามแฝง). พระเจ้ากรุงสยาม (แคลิฟอเนีย: ศูนย์ความรู้ไทย-สหรัฐอเมริกา, ๒๕๒๒), หัวข้อที่ ๒.

^{๓๐} คุรุฉะเจียดโน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๐ (กรุงเทพฯ: องค์การคำ
ของคุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๑๕๔ - ๑๖๐.

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๑๐ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ได้พิมพ์ "หนังสือแสดงกิจจานุกิจ" อธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและวัฒนธรรม ด้วยมุมมองใหม่ที่เป็นผลจากการยอมรับความคิดความเชื่อพื้นฐานของตะวันตกมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ทางการเมืองของชนชั้นนำ จากที่เคยเชื่อว่ารัฐคือภาพตัวแทนของจักรวาล ก็เปลี่ยนเป็นรัฐในแง่ของอำนาจทางโลกย์ แม้จะยังรับรู้ "ความจริง" ผ่าน "ความเชื่อ" อยู่ก็ตาม แต่ "ความเชื่อ" ที่ว่านั้นก็แตกต่างจากความเชื่อดั้งเดิมที่เคยมีมาก่อนหน้านั้นอย่างสิ้นเชิง คติความเชื่อแบบใหม่นี้โดยตัวมันเองเป็นคติที่จะขบเน้นเสริมสร้างแนวคิดเรื่องรัฐในเชิงดินแดน มากกว่ารัฐในทางจิตวิญญาณ จึงปรากฏการวิพากษ์ความเชื่อเรื่องชมพูทวีปและเขาพระสุเมรุอย่างมีนัยสำคัญใน "หนังสือแสดงกิจจานุกิจ" การรับรู้ "ความจริง" แบบเดิมถูกอธิบายให้ความหมายว่าเป็นเพียง "ความเชื่อ" ที่ไม่เป็นจริง เช่นที่ว่า "พวกนี้ถือผี เขาก็ว่าผี พวกที่ไม่ถือผีก็ว่าตนเอง เขาก็ไม่แก้ไขสิ่งไร ก็รอดไปได้เหมือนกัน"^{๓๒}

สถานการณ์ของพุทธ-พราหมณ์ขณะนั้น แม้จะถูกเหยียดเช่นกัน แต่ก็ไม่ได้สุดขั้วขนาดที่กระทำต่อผี พุทธถูกตัดต่อตีความใหม่ให้เข้ากับกรอบความรู้แบบตะวันตก มีการอธิบายว่าพุทธเป็นระบบคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ มีเหตุผล และพิสูจน์เห็นจริงได้ ตัดพุทธแบบตำนานปรัมปราที่กระจายอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ออกไป ในคัมภีร์พุทธประวัติที่แต่งขึ้นระยะนี้ เช่น "พระปฐมสมโพธิกถา" ของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส^{๓๓} และ "พุทธประวัติ" ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส^{๓๔} จะพบว่าภาพลักษณ์พระพุทธเจ้าได้เปลี่ยนไปจากตำนานปรัมปราเป็นอันมาก โดยถูกทำให้เป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ที่มีตัวตนอยู่จริง เป็นมนุษย์ที่เข้าถึงสัจจะสูงสุดแล้วนำสัจจะนั้นมาเผยแก่มนุษย์ทั้งหลาย พระองค์จึงเป็นครูที่ยิ่งใหญ่ เป็นศาสดาชั้นนำของชาวสยาม และเป็นครั้งแรกที่ชนชั้นนำสยามเริ่มมองประเทศของตนเองว่า เป็นศูนย์กลางของโลกทางพุทธศาสนา ทำให้สยามต้องเผชิญอดีตอันเหนือกว่าของพุทธศาสนาในลังกา ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางหลักสำคัญของพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ต่อมาฐานะนำของพุทธศาสนาสยามวงศ์ถูกสร้างขึ้นอย่างเป็นระบบ โดยผลงานนักประวัติศาสตร์รุ่นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พุทธศาสนาลังกาวงศ์ถูกมองว่าเสื่อมโทรมลงมานานจนต้องส่งสมณทูตมาทูลขอพระสงฆ์สยามวงศ์จากพระเจ้าบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยา เพื่อไปให้อุปสมบทแก่ชาวสิงหล ลังกาประเทศ เกียรติประวัติซึ่งแต่เดิมเป็นของกษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวงแต่ถูกละเลยโดยกล่าวไว้ใน พระราชพงศาวดาร "ย่อนัก" ก็กลับได้รับการอธิบายเสริมต่อมาจนถึงช่วงรัตนโกสินทร์ และถือเป็นพระเกียรติคุณอันเป็นที่ประจักษ์ของพระมหากษัตริย์ราช

^{๓๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค). หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๔), หน้า ๘๑.

^{๓๓} สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส. พระปฐมสมโพธิกถา กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๐๕.

^{๓๔} สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส. พุทธประวัติ เล่ม ๑-๒ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

จักรีวงศ์ รัชกาลที่ ๑, รัชกาลที่ ๒, รัชกาลที่ ๓, รัชกาลที่ ๔ ล้วนทรงกระทำพระราชกรณียกิจสำคัญนี้เป็นประเพณีสืบต่อกันมา กล่าวคือทรงนิยมส่งสมณทูตเป็นตัวแทนไปทูลบารุงบวรพุทธศาสนาในลังกาทวีป พระนิพนธ์ชิ้นสำคัญหนึ่ง แต่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๙ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า :

“การที่พระอุบาสีออกไปให้อุปสมบทแก่ชาวสิงห์พครั้งนั้น เป็นการสำคัญทั้งในส่วนสนองคุณที่ชาวลังกาได้มีแก่ไทยเรามาในเรื่องการพระศาสนา และเป็น การสำคัญที่ไทยเราได้รักษาพระพุทธศาสนาไว้ให้ถาวรอยู่ในโลกนี้ด้วย เมื่อว่าโดยย่อ ที่พระสงฆ์ยังมีอยู่ในลังกาทวีปจนวันนี้ เพราะไทยเราเองเป็นผู้ไปตั้งกลับให้มีขึ้น”^{๓๕}

นอกจากนี้ การเผาทำลายเวียงจันทน์ลงในสมัยรัชกาลที่ ๓ ยังเท่ากับเป็นการปิดฉากความ เป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาในลุ่มแม่น้ำโขงของเวียงจันทน์แล้ว สิ่งที่สยามได้กระทำหลังการปราบปรามพระเจ้าอนุวงศ์ และกล่าวได้ว่าเป็นการเพิ่มความสำคัญของกรุงเทพฯ ในฐานะศูนย์กลางทางพุทธศาสนาของภูมิภาคยังได้แก่ การนำเอาพระพุทธรูปสำคัญของล้านช้างมาไว้ที่ กรุงเทพฯ ซึ่งดำเนินการกันตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๔^{๓๖} พระพุทธรูปที่ถูกเคลื่อนย้ายมายังกรุงเทพฯ ในระยะดังกล่าวนี้ ได้แก่ “พระเจ้า” เดิมอยู่ที่เวียงจันทน์ ถูกนำมาประดิษฐานไว้ที่ วัดอรุณราชวราราม “พระอินแปลง” เดิมเดิมอยู่ที่เวียงจันทน์ ถูกนำมาประดิษฐานไว้ที่วัดมหาพฤฒาราม “พระแสนเมืองมหาชัย” เดิมอยู่เมืองมหาชัย ถูกนำมาประดิษฐานไว้ที่วัดปฐมวรากรม “พระแสนเมืองเชียงแตง” เดิมอยู่เมืองเชียงแตง ถูกนำมาประดิษฐานไว้ที่วัดหงส์รัตนาราม “พระเสริม” เดิมอยู่ที่เวียงจันทน์ ถูกนำมาประดิษฐานไว้ที่วัดปฐมวรากรม “พระแทรกคำ” เดิมอยู่ที่เวียงจันทน์ ถูกนำมาประดิษฐานไว้ที่วัดคอกบตี “พระแก้วมรกตน้อย” เดิมอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ถูกนำมาประดิษฐานไว้ที่วัดไผ่โตไม้เป็นที่ปรากฏชัด โดยในจำนวนพระพุทธรูปที่เคลื่อนย้ายมานี้ “พระสุข” เดิมอยู่ที่เวียงจันทน์ ขณะขนย้ายได้จมลงในแม่น้ำโขงใกล้เมืองหนองคาย^{๓๗}

^{๓๕} สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ. เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๓), เล่มนี้ได้โดยผู้อ้าง (อนุสรณ์งานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๓).

^{๓๖} กิติรัตน สีนบัณฑิต. “พระสงฆ์อีสานเข้ากรุงเทพฯ สมัยแรก ๆ.” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๙ (กรกฎาคม ๒๕๓๔), หน้า ๑๑๓ - ๑๑๙.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔ - ๑๑๕.

การล่มสลายของเวียงจันทน์ และการเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปสำคัญของล้านช้าง มาประดิษฐานไว้ที่วัดในกรุงเทพฯ (ต่อมาได้มีการเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปบางองค์ เช่น พระแทรกคำ พระแสน พระอินแปลง ไปประดิษฐานไว้ที่อื่นที่อยู่ใกล้เคียงกัน เช่น ที่วัดสำคัญในธนบุรี สระบุรี และพระนครศรีอยุธยาตามลำดับ) เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระภิกษุสงฆ์ในหัวเมืองลาวล้านช้าง โดยเฉพาะทางแถบอีสาน ต้องตื่นตื่นเดินทางฝ่าภัยอันตรายเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อศึกษาเล่าเรียน และมีโอกาสได้สักการบูชาพระพุทธรูปที่เป็นที่เคารพศรัทธาของชาวล้านช้าง นอกจากนี้ยังมีพระภิกษุสงฆ์บางส่วนจากหัวเมืองล้านช้างเวียงจันทน์ เดินทางเข้ามา ก็เพื่อจะได้มีโอกาสสืบหาญาติพี่น้องที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้น^{๓๔}

กรณีสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากพระนิพนธ์ "เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป" แล้ว ยังทรงนิพนธ์เรื่องทางพุทธศาสนาไว้หลายเรื่องด้วยกัน ที่เด่น ๆ และพอเป็นที่รับรู้กันภายหลังอยู่บ้าง ก็อย่างเช่น "ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์" "มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย" "ตำนานคณะสงฆ์" "ตำนานพระปริตร" "ตำนานการบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร" "อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม" "อธิบายเรื่องจามเทวีวงศ์" "วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ" เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดนี้ได้ตีพิมพ์รวมอยู่ในเล่มที่ชื่อ "ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา"^{๓๕} ความนิยมแพร่หลายของผลงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ทางพุทธศาสนาที่ฝ่ายคณะสงฆ์มีต่อสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้จากองค์กรฝ่ายสงฆ์ในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมาเป็นผู้อุปถัมภ์จัดการตีพิมพ์ผลงานพระนิพนธ์ของพระองค์อย่างต่อเนื่อง กล่าวได้ว่าสำหรับฝ่ายสงฆ์แล้วสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นปราชญ์ทางพุทธศาสนา นอกเหนือจากที่นักวิชาการบางกลุ่มยกย่องพระองค์เป็น "พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย"^{๓๖}

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

^{๓๕} สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๔ (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตโต) ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์ วันที่ ๒๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔).

^{๓๖} นักวิชาการกลุ่มที่ว่านี่ต่อมาถูกชวนป้ายเรียกว่า "สกุลดำรงราชานุภาพ" โปรดดู กอบเกื้อ สุวรรณทัต - เพ็ชร. "การศึกษาประวัติศาสตร์ของสกุลดำรงราชานุภาพ." ใน สุชาติ สวัสดิ์ศรี และชาวนวิทย์ เกษตรศิริ. (บก.). ประวัติศาสตร์และนักประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: กองบรรณาธิการสังคมศาสตร์ปริทัศน์, ๒๕๑๙), หน้า ๒๗ - ๖๑ ; นิธิ เอียวศรีวงศ์. "อันเนื่องมาจากฉบับกรมพระยาดำรงฯ การศึกษาประวัติศาสตร์: อดีตและอนาคต." โลกหนังสือ ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑๐ (กรกฎาคม ๒๕๒๓), หน้า ๓๒ - ๔๖ ; จนถึง การเปิดมุมมองและวิธีการใหม่จากธงชัย วินิจจะกูล ด้วยข้อเสนอ "ราชาชาตินิยม" (Royal - Nationalism) ใน ธงชัย วินิจจะกูล. "ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม: จากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของระกฎมพีไทยในปัจจุบัน." ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๓ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๔๔), หน้า ๕๖ - ๖๕ ; อย่างไรก็ตามมีนักวิชาการบางท่านเห็นต่างออกไปว่า ปัญหาประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยปัจจุบันนั้นไม่ได้สืบทอดหรือต่อเนื่องจากสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งปัญญาชนชั้นนำยุคเดียวกับพระองค์ เนื่องจากทรงมีพระนิพนธ์เกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ส่งผลกระทบต่อปัจจุบันอย่างมาก เช่น ๒๔๗๕ น้อยมาก ขณะที่สำหรับหลวงวิจิตรวาทการแล้ว ๒๔๗๕ กลับเป็นส่วนที่สำคัญอย่างมากในโครงเรื่องของประวัติศาสตร์นิพนธ์ของเขา โปรดศึกษารายละเอียดใน เคริก เจ. เรย์โนลด์ส. "โครงเรื่องของประวัติศาสตร์ไทย: ทฤษฎีและการปฏิบัติ." ใน สุนทร

เป็นที่น่าสังเกตว่าพระนิพนธ์ทางพุทธศาสนาของสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ เป็นจำนวนมากที่ปรากฏมีคำว่า "ตำนาน" ในการลำดับเหตุการณ์และนิยามมุมมองที่มีต่อความเป็นมาของพุทธศาสนา หลักฐานชิ้นหนึ่งที่มักเชื่อถืออ้างอิงกันเสมอ คือ ลายพระหัตถ์ที่ทรงมีตอบโต้ไปมาระหว่างพระองค์กับสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี กรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ วันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ ซึ่งเป็นหลักฐานแสดงความไม่พอพระทัยของผู้ได้รับยกย่องเป็นพระบิดาประวัติศาสตร์ที่มีต่อการใช้คำ "ประวัติศาสตร์" จนเป็นที่แพร่หลาย ทรงนิยมใช้ "พงศาวดาร" มากกว่า^{๔๑} แต่หลักฐานดังกล่าวก็ไม่ได้ช่วยให้ความกระจ่างในเรื่องนี้เท่าที่ควร เพราะเขียนขึ้นภายหลัง อีกทั้งหากสำรวจดูรายการพระนิพนธ์ของพระองค์จะเห็นได้ว่าทรงนิยมใช้ "ตำนาน" มากกว่า "พงศาวดาร" เสียด้วยซ้ำ ปรากฏทรงมีหน้าที่โดยตรงในหอพระสมุดวชิรญาณในสมัยรัชกาลที่ ๖ และทรงเป็นผู้อำนวยให้การรวบรวม "ประชุมพงศาวดาร" สำเร็จเป็นรูปเป็นร่างแล้วนั่นเองที่จะมีพระนิพนธ์อธิบายเกี่ยวกับพงศาวดาร และทรงนิยมใช้ "พงศาวดาร" ในการพระนิพนธ์ "ตำนาน" เป็นคำเก่าแก่ที่อุดมวิธิการเล่าอดีต ส่วน "ประวัติศาสตร์" เป็นคำใหม่ที่เพิ่งใช้กันแพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ ๖ ความขัดแย้งส่วนพระองค์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ถึงขั้นใช้นามแฝงเขียนงานโจมตีกันและกันนั้นเป็นที่รับรู้กันในหมู่ผู้สนใจชีวิตประวัติและผลงานของสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์^{๔๒}

แต่ "ตำนาน" ที่ทรงใช้นั้นได้เลยหันไปจาก "ตำนาน" ในกรอบคิดแบบดั้งเดิม ปรีมปราคติถูกตัดทิ้งไปหันมาให้ความสำคัญกับข้อมูลที่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยเหตุผลสมัยใหม่ เช่นเดียวกับ "พงศาวดาร" ที่ทรงนิยมใช้ภายหลัง ทรงใช้แต่เฉพาะ "คำ" แต่ "ความหมาย" ได้เปลี่ยนไปแล้ว เพราะเป็นที่แน่ชัดที่ว่า "คำ" คือตัวบ่งชี้ถึงความเก่าแก่ แต่ "ความหมาย" เป็นเรื่องที่ไม่จำเป็นต้องขึ้นกับรูปคำแต่อย่างใด สิ่งนี้เป็นเงื่อนไขให้เกิดการตีความกระทั่งปรับเปลี่ยนโลกทัศน์และอุดมคติจารีตต่าง ๆ ให้ก้าวสู่คุณภาพอย่างใหม่เสมอ สำหรับที่มาของความนิยมในการนิพนธ์งานทางพุทธศาสนา นอกเหนือจากแบบอย่างที่ทรงได้รับจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งงานเขียนเกี่ยวกับสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์เคยกล่าวถึงกันมาบ้างแล้ว ที่ขาดหายไปในงานก่อน ๆ นั้น คือ นักคิดและนักพงศาวดารที่เป็นขุนนางสามัญชน

อาสะไวย์ ม.ล.วัลย์วิภา นุชรรัตนพันธุ์ และกาญจณี ละอองศรี. (บก.). ไทยคดีศึกษา: รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมรดกชาติแก่อาจารย์ พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๓), หน้า ๑๐๓ - ๑๒๒.

^{๔๑} สมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี. สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๔๖.

^{๔๒} ดูข้อมูลปลัดย่อยใน สุลักษณ์ ศิวรักษ์. เรื่องสมเด็จพระยามหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ตามทัศนะ ศ. ศิวรักษ์ กรุงเทพฯ: มูลนิธิเสรีชนโกเศศ - นาคะประทีป, ๒๕๒๕.

เช่น พระยาประชาภิจักรจักร์ (แหม่ม บุนนาค) กับผลงานสำคัญอันเป็นต้นแบบ (Originality) ของประวัติศาสตร์ศาสนาในสังคมสยามอย่าง "เรื่องประวัติศาสตร์" เขียนขึ้นเมื่อปีพ.ศ. ๒๔๔๑ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกโดยลงเป็นตอน ๆ ในวารสารวชิรญาณปีเดียวกันนั่นเอง ต่อมารวมเล่มตีพิมพ์เผยแพร่แก่สาธารณชนในปีพ.ศ. ๒๔๖๑^{๔๓} โดย "เรื่องประวัติศาสตร์" เป็นงานเขียนที่ได้รับอิทธิพลแบบอย่างมาจาก "หนังสือแสดงกิจจานุกิจ" ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ที่พิมพ์เผยแพร่ตั้งแต่ในปี พ.ศ. ๒๔๑๐

การปรับเปลี่ยนพุทธศาสนาจากที่เคยมีลักษณะของคติความเชื่อดั้งเดิมสู่ศาสนาแบบใหม่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่มีการเบียดขับคติความเชื่อดั้งเดิมที่มองว่าเจือปนกับพุทธศาสนาจนเป็นเหตุให้พุทธศาสนามัวหมองหาความบริสุทธิ์ไม่ได้ ควบคู่กับการทำให้พุทธศาสนามีความเป็นสากลโดยมีการศึกษาหรือให้ค่าเทียบเคียงกับศาสนาอื่นในโลกโดยเฉพาะศาสนาของชาวยุโรป แต่มีกำเนิดเดิมเป็นตะวันตกกลาง "เรื่องประวัติศาสตร์" ของพระยาประชาภิจักรจักร์ (แหม่ม บุนนาค) แม้จะยังอ่อนด้อยในเชิงข้อมูลหลักฐานและตรรกะในการอธิบายความเป็นเหตุเป็นผล แต่ก็สะท้อนความพยายามขจัดต้นของชนชั้นนำที่มีต่อพุทธศาสนา การสร้างความเป็นศาสนาให้แก่พุทธศาสนาเกิดขึ้นบนพื้นฐานการตัดต่อลดทอนบางอย่างพร้อมกับเพิ่มเติมเสริมแต่งบางส่วนเข้ามา ส่วนที่ถูกตัดทิ้งไปนั้นคือ คติความเชื่อดั้งเดิมที่มีศูนย์กลางอยู่ในความเชื่อเรื่องผีฟ้าพญาแถน "เรื่องประวัติศาสตร์" ซึ่งพยายามอธิบายเกี่ยวกับที่มาของลัทธิความเชื่อต่าง ๆ ทั้งทางตะวันตกและตะวันออกหลากหลาย แต่พระยาประชาภิจักรจักร์กลับไม่ได้กล่าวถึงคติความเชื่อดั้งเดิมดังกล่าว ทั้งที่พระยาประชาภิจักรจักร์ท่านเดียวกันนี้มีบทบาทในการแปลตำนานลายลักษณ์เดิมของชนชาติตระกูลไท-ลาว ที่รู้จักกันภายหลังเช่น "พงศาวดารล้านช้าง" ซึ่งจะได้กล่าวถึงในลำดับถัดไป

เมื่อจำเป็นต้องกล่าวถึงคติเก่าแก่ก่อนพุทธกาลเช่น คติที่เชื่อถือธรรมชาติเป็นใหญ่ (Totemism) ไม่ว่าจะถือแผ่นดิน ถือภูเขา ถือต้นไม้ สัตว์บางประเภท ถือไฟ ถือน้ำ ถือพระอาทิตย์ พระจันทร์ ฯลฯ พระยาประชาภิจักรจักร์ ยกให้เป็นคุณูปการของลัทธิฝ่ายพราหมณ์-ฮินดู^{๔๔} ส่วนด้านที่เพิ่มเติมเข้ามานั้นนอกจากมุมมองที่เป็นเหตุเป็นผลทางโลกมากขึ้นแล้ว พระยาประชาภิจักรจักร์ยังแสดงท่าทียอมรับคริสต์ศาสนา ยอมรับพระเยซูว่ามีธรรมเทียบเท่าพระพุทธเจ้า ขณะเดียวกันก็นำเอาพระพุทธเจ้าเข้าสู่ความหมายของการเป็นศาสดาโลกเทียบเท่าพระเยซูของชาวตะวันตก ท่าทียอมรับคริสต์ศาสนานั้นถึงขั้นอธิบายให้ความหมายต่อกรณีเรื่องเล่าเกี่ยวกับการกลับฟื้นคืนพระชนม์ชีพของพระเยซูว่า หมายถึง "คุณธรรม" หรือหลักคำสอนที่เคยถูกกีดกันในสมัยพระเยซู จนเป็นเหตุ

^{๔๓} จากคำนำใน พระยาประชาภิจักรจักร์ (แหม่ม บุนนาค). เรื่องประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๐๘.

^{๔๔} พระยาประชาภิจักรจักร์ (แหม่ม บุนนาค). เรื่องประวัติศาสตร์ หน้า ๓-๔๒.

ให้พระองค์ต้องสิ้นพระชนม์บนไม้กางเขนนั้น ภายหลังเป็นที่เชื่อถือแพร่หลายกันขึ้น ดังตัวอย่างเช่นที่พระยาประชาภิจักรจักรอธิบายว่า:

"ครั้นพระพุทธศาสนากาลล่วงได้ ๕๔๓ พรรษา ศาสนาคริสต์บังเกิดขึ้นในประเทศอียิปต์ฝ่ายเหนืออารเบีย อยู่ทิศตะวันตก อินเดียสถานซึ่งชาวฮินดูเรียกสะทวี่ป ผู้เป็นปฐมศาสดาแห่งคริสต์ศาสนานั้นนามมีปรากฏว่าเยซู เกิดที่บ้านเบทเลเฮม แขวงเมืองยูดาเย เมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงได้ ๕๑๐ พรรษา เกิดในตระกูลยิวชื่อเอล บิดาชื่อโยเซฟ มารดาชื่อมาเรีย เป็นคนเฉลียวใจ เมื่อชันษาได้ ๔ วัน ก็ได้รับสุนัศตามลัทธิศาสนาเดิมของพวกยิว เมื่อเจริญวัยแล้วได้ประกอบกรหัตถกรรม เป็นช่างไม้ จนอายุได้ ๓๐ ปี จึงไปรับศีลนํ้าในสำนักบุญโยฮันนาที่เมืองนัซซาธ อยู่ ณ ฝั่งน้ำยารเดน ครั้นอยู่มากษัตริย์เฮโรดจับตัวนักบุญโยฮันน์ไปขังคุกไว้ พระเยซูเที่ยวกระทำทุกกรกิจอยู่ในป่า ๔๔ วัน ภายหลังก็ได้เที่ยวแสดงธรรม ในตำบลต่าง ๆ ริมชายทะเลกาลิยา ธรรมของท่านนั้นสอนให้มีเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ ให้ละเวรพยาบาทอาฆาตและตณหา มานะ ทิฐิ ใกล้เคียงกับธรรมของพระพุทธเจ้า แต่พระเยซูตั้งตนเป็นศาสดาอยู่ได้ ๓ ปี ชันษาได้ ๓๓ ปี เจ้าเมืองและอำมาตย์ในประเทศนั้น เห็นผู้ก่อการชองสมุชขัดขวางต่อลัทธิศาสนาของเขา ๆ ก็จับสำเร็จโทษเสีย แต่ธรรมคำสั่งสอนของท่านนั้น เป็นธรรมอันดี ชองอยู่ในกุศลกรรมบท และจุดพรหมวิหาร เหตุฉะนั้น คุณธรรมคือธาดุของพระเยซูจึงได้กลับเป็นขึ้นจากตาย ปรากฏแพร่หลายไปในฝ่ายตะวันตก และฝ่ายเหนือ ตลอดถึงประเทศโรม และซีเรีย ภายหลังก็แผ่ไปทั่วทวีปยุโรป เป็นศาสนาใหญ่สืบมาจนทุกวันนี้"^{๔๕}

อันที่จริงก็น่าสนใจในแง่ที่ว่า ขณะที่พระยาประชาภิจักรจักรละเลยคติความเชื่อดั้งเดิมก็กลับสามารถอธิบายให้ความหมายต่อความเชื่อพื้นฐานที่เหนือจริงอย่างการคืนพระชนม์ชีพของพระเยซูข้างต้นนี้ได้ แต่ไม่ได้ยอมรับหรืออธิบายให้ความหมายใหม่ต่อความเชื่อพื้นฐานที่เหนือจริงตามที่ปรากฏในคติความเชื่อดั้งเดิมในระดับเดียวกับที่กระทำต่อความเชื่อพื้นฐานที่เหนือจริงของชาวตะวันตก ตรงกันข้ามความขัดแย้งในกระบวนการนี้กลับไม่ได้เป็นอุปสรรคสำหรับการจัดการคติความเชื่อดั้งเดิม เขาเข้าจริงก็มีการแทรกใส่ความหมายใหม่ให้กับเอกสารท้องถิ่นจำนวนมาก และพระยาประชาภิจักรจักรเองในงานสำคัญที่เป็นที่รู้จักกันในหมู่นักศึกษาประวัติศาสตร์ไทย

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖-๗๗ เส้นใต้ขีดโดยผู้อ้าง.

เช่น “พงศาวดารโยนก” ก็จัดการกับความขัดแย้งข้างต้นค่อนข้างจะดูลงตัว ใน “พงศาวดารโยนก” พระยาประชาภิจักรจักรได้แยกตำนานออกเป็น ๒ ประเภทกว้าง ๆ ได้แก่ ตำนานฝ่ายวัดหรือศาสนากับตำนานฝ่ายบ้านเมือง^{๔๖} มีพื้นที่ทางจินตนาการหลงเหลืออยู่บ้าง แต่ก็เพียงเพราะตัวบทเอกสารเก่าที่พระยาประชาภิจักรจักรใช้อ้างอิงนั้นไม่เชื่อให้มีการตีความที่ผิดแผกออกไปจากที่มันพูดไว้มากนัก

เหตุนี้เนื่องจากเพราะว่าสถานการณ์ทางการเมืองในช่วงรัชกาลที่ ๔-๕ เป็นส่วนสำคัญที่กำหนดให้การเขียนประวัติศาสตร์ กลายเป็นการประสานรับอุดมการณ์ของระบอบรัฐรวมศูนย์แบบอาณานิคม โดยชนชั้นนำสยามพยายามสร้างสิทธิธรรมอ้างว่ามีอำนาจเหนือบ้านเมืองต่าง ๆ เหล่านั้นมาแต่ครั้งอดีตกาล^{๔๗} แม้จะมีการเก็บรวบรวมบันทึกประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองต่าง ๆ บางชิ้นเป็นงานที่ปราศรัยท่องถิ่นเขียนไว้ก็ตาม แต่งานเหล่านั้นได้ถูกมองเป็นเพียงส่วนหนึ่งของพงศาวดาร ภายหลังก็ได้มีการตีพิมพ์เรียกชื่อชุดว่า “ประชุมพงศาวดาร”^{๔๘} ขณะที่บางเรื่องถูกมองว่าเป็นเพียงงานเสริมพงศาวดารเท่านั้น เช่น จามเทวีวงศ์ และรัตนพิมพ์วงศ์ เป็นต้น^{๔๙} ระยะเวลาเดียวกันนี้เอง พระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ซึ่งรับผิดชอบงานปกครองมณฑลทางภาคเหนือ ได้รวบรวมตำนานท้องถิ่นทางเหนือขึ้นใหม่ไว้ในเล่มเดียวกันโดยใช้ชื่อว่า “พงศาวดารโยนก” ซึ่งที่จริงเดิมที่พระยาประชาภิจักรจักรให้ชื่อเรื่องว่า “ตำนานโยนก” แต่เพราะความอวดรู้เกินกาลหรือไรไม่ทราบได้ เมื่อกรมศิลปากรนำมาตีพิมพ์ใหม่ได้จัดการเปลี่ยนชื่อให้ใหม่เป็น “พงศาวดารโยนก” ครั้งแรกนั้นเป็นการรวบรวมและเรียบเรียงขึ้นตีพิมพ์เผยแพร่เป็นตอน ๆ ในหนังสือวชิรญาณ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๔๑ - ๒๔๔๒ ต่อมาได้เรียบเรียงขึ้นใหม่แล้วรวมพิมพ์เป็นเล่มเพื่อจำหน่ายเผยแพร่ในปี พ.ศ. ๒๔๕๐^{๕๐}

หนึ่งในกลุ่มบ้านเมืองที่ชนชั้นนำสยามพยายามอ้างว่ามีอำนาจปกครองต่อเนื่องมาตั้งแต่ครั้งสมัยจารีต ได้แก่ อาณาจักรล้านช้างหรือศรีสัตนาคนหุต การเกณฑ์คนลาวมาสร้างวัง สร้างวัด สร้างพระปรางค์ ขุดคลองในสมัยรัชกาลที่ ๓ นำมาซึ่งความขัดแย้งอย่างรุนแรงกับเจ้าอนุวงศ์ นำทัพลาวล่วงเข้ามาถึงเมืองสระบุรี เหลือเวลาเดินเท้าอีกเพียง ๒ วันก็จะถึงกรุงเทพฯ^{๕๑} สยามตอบโต้โดยเฉียบพลันจัดการเผาทำลายเมืองเวียงจันทน์ กวาดต้อนผู้คนเข้ามายังรอบพระนคร กัดคนลาวลง

^{๔๖} พระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค). พงศาวดารโยนก หน้า ๑๒- ๑๓.

^{๔๗} ธิดา สาระยา. ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หน้า ๖ - ๗.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔, ๒๔.

^{๕๐} พระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค). พงศาวดารโยนก. ในคำนำไม่ระบุเลขหน้า.

^{๕๑} ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ อ้างแล้ว, หน้า ๕.

เป็นไพร่และทาส^{๕๒} กลายเป็นคนขายขอบของอาณาจักรสยาม พระเจ้าอนุวงศ์ ผู้นำการปลดปล่อย ถูกมองเป็น "ขบถ" แต่ในทัศนะฝ่ายลาว พระองค์คือ วีรบุรุษ ผู้พยายามกอบกู้เกียรติภูมิของคนลาว จากการกบฏของ "ศึกดินสยาม"^{๕๓} อย่างไรก็ตาม แม้ชนชั้นนำสยามจะกระทำต่อลาวในทางการเมืองไม่ค่อยดีนัก แต่ด้านวรรณกรรมกลับพบว่าชนชั้นนำสยามยอมรับความโดดเด่นของวรรณกรรมลาว ในที่นี้จะขอยก ๒ กรณี ได้แก่ "พงศาวดารล้านช้าง" และ "มหากาพย์ท้าวฮุ่งท้าวเจือง" เป็นกรณีตัวอย่างในการศึกษาและสร้างคำอธิบายใหม่ ๆ

"พงศาวดารล้านช้าง" เริ่มเป็นที่รับรู้กันจริงจังในราชสำนักปลายรัชกาลที่ ๔ ทรงโปรดให้ราชบัณฑิตแปลงานชิ้นนี้ขึ้น ฉบับของพระยาประจักษ์จักรจักร (แช่ม บุนนาค) เป็นที่ยอมรับว่าน่าเชื่อถือใกล้เคียงกับต้นฉบับเดิม ทั้งนี้โดยการยืนยันจากปราชญ์ชาวลาวที่ถูกเกณฑ์เข้ามาและรับราชการชั้นยศน้อยหลายคน พงศาวดารล้านช้างเป็นเอกสารจารีตที่เก่าแก่ร่วมสมัยกับอยุธยาตอนต้น มีเนื้อหาบางช่วงกล่าวถึงความสัมพันธ์อยุธยาและล้านช้างไว้ด้วย^{๕๔} การแปลเอกสารชิ้นนี้เกิดขึ้นท่ามกลางความต้องการยืนยันอดีตอันยาวนานและยิ่งใหญ่ของรัฐในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขณะที่ในกรุงเทพฯ ช่วงนั้นขาดแคลนเอกสารด้านนี้ เชื่อว่าเป็นเพราะการเสียกรุงในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ทำให้เอกสารต่าง ๆ ของอยุธยาถูกทำลายสูญหายไปเป็นอันมาก การปฏิสัมพันธ์กับรัฐเพื่อนบ้านระยะต้นรัตนโกสินทร์ทำให้บรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งในและนอกราชสำนัก จนถึงองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นว่ารอยโหว่ของเอกสารไทยดังกล่าวนี้จะสามารถแก้ไขได้ทางหนึ่งก็โดยอาศัยเอกสารของเพื่อนบ้านข้างเคียงนั่นเอง^{๕๕}

ระยะนี้มีการประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตชำระพระราชพงศาวดาร การชำระดังกล่าวเนื้อเรื่องในส่วนเกี่ยวกับบทบาทสถาบันกษัตริย์และความสัมพันธ์ต่อรัฐเพื่อนบ้าน ก็ถูกแก้ไขตัดแปลงให้สอดคล้องตรงตามความต้องการของชนชั้นนำสยาม^{๕๖} แต่ในกรณีพงศาวดารกลุ่มบ้านเมืองต่าง ๆ

^{๕๒} "พระราชพงษาวดารครั้งขบถศึกเวียงจันทน์." ใน ยุทธโศก เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑ วันพฤหัสบดี ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕).

^{๕๓} ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. "การรับรู้เหตุการณ์ 'เจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. ๒๓๖๙' ในเอกสารลาว." มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๒ (พฤศจิกายน ๒๕๔๑-เมษายน ๒๕๔๒), หน้า ๑-๒๒.

^{๕๔} รัชช ปุณโณทก. "วรรณคดีอีสาน: ความสัมพันธ์กับวรรณคดีล้านช้างกับวรรณคดีไทยภาคกลาง." วารสารวิจัย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ไม่ระบุปีที่ฉบับที่พิมพ์ (๒๕๔๐), หน้า ๖ - ๒๑ ; ดูตัวอย่างการใช้เอกสารลักษณะดังกล่าวใน ประพจน์ ศุภรัตน์เมธี และ วินัย พงศ์ศรีเพียร. "บทบาทของล้านนาในวิกฤติการณ์ทางการเมืองระหว่างรัฐในราชอาณาจักรลาว พ.ศ. ๒๐๒๒ - ๒๐๒๔." รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ ๑๖ (๒๕๓๗), หน้า ๙๔ - ๑๑๐.

^{๕๕} กำพล จำปาพันธ์. "รัฐและความเป็นไทยในประวัติศาสตร์นิพนธ์ลาว (พ.ศ. ๒๔๒๙ - ๒๔๔๔)." วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๕ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๕๒), หน้า ๕๐ - ๖๔.

^{๕๖} นอกเหนือจากที่มีการชำระตัดแปลงข้อมูลและมุมมองที่มีต่อราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่ตกเป็น "จำเลย" ของการเสียกรุงแก่พม่า ดังที่มีการศึกษาไว้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓.

ทั้งที่อ้างมีอำนาจและไม่มีนั้น นอกจากการแปลเป็นไทยแล้ว พบว่าไม่มีการแก้ไขดัดแปลงตามกระบวนการชำระพระราชพงศาวดารแต่อย่างใด และที่จริงกลุ่มเอกสารดังกล่าวเป็นกลุ่มใหญ่ที่อุดมเนื้อหาข้อมูลสำคัญ ๆ ใ้มาเมื่อเทียบกับพระราชพงศาวดารที่มีการชำระกันครั้งแล้วครั้งเล่า ภายหลังจากการรวบรวมเอกสารเหล่านี้ไว้ในชุด “ประชุมพงศาวดาร” อันที่จริงความเก่าแก่น่าเชื่อถือของเอกสารเหล่านี้ (จนเชื่อได้ว่าเป็นข้อมูลชั้นต้นในการชำระดัดแปลงพระราชพงศาวดารของไทย) นอกจากอายุความเก่าแก่โดยตัวมันเองแล้ว ยังหมายถึงเนื้อหาที่มีลักษณะเป็นตำนานลายลักษณ์อีกด้วย

เชื่อกันว่าเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ (จุดเล็ก ๆ บนจักรวาลทัศน์อันกว้างใหญ่)^{๕๓} ที่เป็นแบบเหตุผลทางโลกมากขึ้น จึงทำให้มีการสืบรับเฉพาะข้อมูลเชิงประจักษ์เท่านั้น ราชบัณฑิตสยามขณะนั้นไม่ได้ยอมรับส่วนที่เป็นปรัมปราคติของตัวบทเอกสารข้างต้น การเลือกรับบางส่วนพร้อมกันนั้นก็ตัดส่วนอื่น ๆ ซึ่งเป็นเนื้อหาสามในสี่ออกไปเสีย จนสามารถนิยามกระบวนการดังกล่าวนี้ได้ว่า คือ “การทำตำนานให้กลายเป็นพงศาวดาร” (ซึ่งยังไม่มีการศึกษากันเท่าที่ควรเลย ส่วนใหญ่มุ่งอยู่ที่การชำระ “พระราช” พงศาวดาร)

กรณี “พงศาวดารล้านช้าง” ยังมีประเด็นที่น่าสนใจในแง่ที่ว่า เป็นเอกสารดั้งเดิมที่แสดงรูปการดำรงอยู่ของจักรวาลทัศน์ที่ถูกทำให้เป็นอื่นไปแล้วสำหรับชนชั้นนำสยาม ตามเอกสารนี้ บรรดา “ผีฟ้าพญาแถน” ได้มีบทบาทอย่างสูงในการสร้างบ้านแปลงเมืองของกลุ่มชนตระกูลไท-ลาว ซึ่งเชื่อว่าต่างเป็นพี่น้องกัน ถือกำเนิดจากน้ำเต่าปุงของพญาแถนหลวงอันเดียวกัน^{๕๔} แต่ปกรณัมปรัมปราศักดิ์สิทธิ์นี้ไม่มีความน่าเชื่อถือแต่ประการใด เพราะชนชั้นนำสยามต้องการลดคนลาวลงเป็นไพร่ฟ้าข้าทาสของตน มากกว่าจะเป็นพี่น้องในความหมายที่เท่าเทียมกันใน “เมืองลุ่มลี้ดเสียด

^{๕๓} “โลกทัศน์” กับ “จักรวาลทัศน์” (หรือ “จักรวาลวิทยา” ในบางที่) มักใช้ปะปนสับสนแทนที่กันเสมอ แต่อันที่จริงทั้งสองสิ่งนี้เป็นคนละอย่างกัน ใช้ปะปนแทนที่กันไม่ได้ ข้อแตกต่างประการสำคัญระหว่าง “โลกทัศน์” กับ “จักรวาลทัศน์” (ที่ผู้เขียนใช้ในที่นี้) อยู่ในประเด็นที่ว่า “โลกทัศน์” เกี่ยวข้องกับปัญหาตัวตน วิธีคิด วิธีมองโลกของคนที่มีต่อผู้อื่นและสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ภายนอกสำนึก การศึกษา “โลกทัศน์” จึงมักเป็นการศึกษาด้วยคำถามเริ่มต้นที่ว่า คนนั้น ๆ รับรู้โลกอย่างไร? ขณะที่ “จักรวาลทัศน์” เป็นประเด็นที่ซับซ้อนกว่า “โลกทัศน์” ตรงที่ “จักรวาลทัศน์” คือรูปความคิดที่มีอยู่ภายนอกตัวมนุษย์ในฐานะปัจเจกบุคคล เป็นกรอบโครงของความคิดคนนั้น ๆ เมื่อถามว่าแล้ว “จักรวาลทัศน์” มาจากไหน? คำตอบก็คือมาจากหลากหลาย “โลกทัศน์” ผสมรวมกันนั่นเอง “จักรวาลทัศน์” จึงมีลักษณะเป็นรูปความคิดภายนอก ขณะที่ “โลกทัศน์” มีลักษณะเป็นรูปความคิดภายใน อย่างแรกนั้นมีอิทธิพลและสลับซับซ้อนอยู่มากเมื่อเทียบกับอย่างหลัง เหตุนี้ โคลด เลวี-สเตราส์ (Claude Lévi-Strauss) ผู้ศึกษาด้านานปรัมปราและจักรวาลทัศน์ของชนพื้นเมืองที่มีชื่อเสียงของโลกวิชาการตะวันตก จึงมักกล่าวเสมอว่า การศึกษาของเขานั้นเป็นการศึกษาว่าจักรวาลทัศน์คิดอย่างไรกับมนุษย์ มากกว่าจะเป็นการศึกษาว่ามนุษย์คิดอย่างไรต่อโลกและจักรวาล ดูรายละเอียดใน ปรีติดา เจลิมนเฝ้า กอนันตกุล. “เค้าโครงความคิดเรื่องโครงสร้างในการศึกษานิตานปรัมปราของโคลด เลวี - สเตราส์.” เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเรื่องการวิเคราะห์ข้อมูลทางคติชนวิทยา จัดโดยชมรมวิจัยเชิงคุณภาพ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระหว่างวันที่ ๗ - ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๑, หน้า ๑ - ๒๕.

^{๕๔} คริสจักร วัลลิโถม. “ความเชื่อเรื่องแถนในไทยคำสาสดั้งเดิมของคนไทย.” หน้า ๑๒ - ๓๕.

เมืองเพียงคักค้อย” รวมถึงการเป็นลูกหลานขุนบรมที่เคยสาบานไว้ว่าจะไม่รุกรานเบียดเบียนกัน^{๕๙} ทั้งหมดนี้ถูกมองว่าไม่มีเหตุผล ด้วยคุณลักษณะของความเป็นการเมืองไม่ใช่แต่เพียงในแง่มุมของการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์เท่านั้น ในแง่ความคิดวิทยาศาสตร์สมัยใหม่มีสถานะถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองที่ทรงประสิทธิภาพ ทำให้ชนชั้นนำสยามสามารถกดปราบคติความเชื่อของท้องถิ่นที่มีอยู่อย่างหลากหลาย

ตามจักรวาลทัศน์ดั้งเดิมที่ปรากฏในพงศาวดารล้านช้าง มีฟ้าพญาแถนเป็นรูปคติความเชื่อเดิมก่อนการเข้ามาของพุทธศาสนา โครงสร้างจักรวาลแบ่งเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ เมืองฟ้าหรือเมืองบน และเมืองลุ่มหรือเมืองล่าง คือสวรรค์กับโลกมนุษย์ ความเป็นไปของเมืองล่าง ตลอดจนจนความประพฤติของคน ถูกเพ่งมองจากแถนบนเมืองฟ้า ไม่มีนรกภูมิสำหรับจักรวาลทัศน์แบบนี้ ถือว่าทุกคนเมื่อตายไปแล้วได้กลับขึ้นไปยังเมืองฟ้า^{๖๐} มีตามคตินี้มีสถานะเทียบเท่ากับเทพ ไม่ใช่ตัวแทนของความชั่วร้าย แต่เป็นบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว เป็นความดีงาม และตัวแทนของการปกป้องรักษา การเซ่นไหว้ผีจึงเป็นการเซ่นไหว้บรรพบุรุษ ปู่ ย่า พ่อ แม่ ของตนเอง^{๖๑} ไม่ใช่ผีเปรตผีहांที่ชั่วร้ายมีบาปหนาอยู่อย่างทุกขุทรมานจนต้องขอส่วนบุญจากลูกหลานดังที่ฝ่ายพุทธเหยียดให้เป็น การมาของคติพุทธ-พราหมณ์ได้เพิ่มเติมนรกภูมิรวมทั้งคำสอนเรื่องบาปบุญคุณโทษเข้ามาด้วย เดิมทีการมาของพุทธ-พราหมณ์นั้นยังต้องประนีประนอมกับคติดั้งเดิมนี้ ดังปรากฏในตำนานทางพุทธศาสนาหลายเรื่องที่มีเรื่องเล่าทำนองว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาแสดงฤทธิ์ทรมานพวกยักษ์พวกนาคและปราบผีแถนให้ยอมรับนับถือพระองค์

สมัยรัชกาลที่ ๔ ความสำคัญของคำ “สยาม” ที่วิมูลค่าเพิ่มมากขึ้น “สยาม” ในความหมายของอาณาเขตดินแดนภายใต้พระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์สยาม เขตแดน

^{๕๙} ในที่นี้ผู้เขียนใช้ฉบับพิมพ์ของสำนักพิมพ์ก้าวหน้า แต่ได้ตรวจสอบกับฉบับก่อนหน้าแล้ว, พงศาวดารล้านช้าง, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๓๔๗ - ๔๓๒.

^{๖๐} น่าสังเกตด้วยว่าคตินี้พ้องกับ “มหานาการตยฺยุทธ” ของพราหมณ์-ฮินดูฉบับเก่า ถือว่าผู้ที่ทำหน้าที่ของตนตามระบบบรรณะได้อย่างดีที่สุดแล้วเมื่อเสียชีวิตลงในสงครามแย่งชิงวิบุษนิกรบ ก็จะไปจุติยังสวรรค์ เมื่อสละราชสมบัติออกแสวงบุญในบ้นปลายชีวิต ยุติษฐิระจึงได้พบกับญาติของตน(ทั้งฝ่ายปาดนทพและเกาพที่ตายในมหาสงครามการตะอีกครั้งบนสวรรค์ เพียงแต่ว่าคติฮินดูได้พัฒนาจนซับซ้อนขึ้นแล้ว ด้วยมีนรกภูมิขึ้นในคติดังกล่าว จึงไม่ใช่ทุกคนที่จะได้ไปสวรรค์ ตามเนื้อเรื่องมหานาการตยฺยุทธ ก่อนที่พระธรรมเทพจะนำยุติษฐิระไปสวรรค์ ได้ลองใจยุติษฐิระว่าความกล้าหาญหรือไม่ว่าง ด้วยการพาไปพบญาติฝ่ายปาดนทพ (เช่น อรชุน กิมะ สนเทพ และนางเทราปตี) ที่ได้รับการลงทัณฑ์ในแดนนรก เมื่อยุติษฐิระปฏิเสธที่จะไปสวรรค์หากแต่ขออยู่ร่วมทุกขุทรมานกับพี่น้องและเมียรักในแดนนรก พระธรรมเทพจึงบันดาลให้ภักนั้นกลายเป็นสวรรค์ไป อนึ่งที่บอกว่าเป็นมหานาการตยฺยุทธฉบับเก่า นั้น ก็ตรงที่เทพสูงสุดยังไม่ใช้ตรีมูรติ (พระพรหม พระนารายณ์ และพระอิศวร) แต่เป็นพระธรรมเทพ เทพแห่งธรรมและความดีงาม ภายหลังมหานาการตยฺยุทธฉบับนี้จึงเป็นที่เชื่อถือในหมู่นักปราชญ์ทางพุทธศาสนาด้วย โปรดดู ฤกษ์ณะ ไทวปายณะ วุฒาส. มหานาการตยฺยุทธ แปลโดย ร.อ.หลวงบรรพรัตนรักษ์. กรุงเทพฯ:คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

^{๖๑} พระธัมมทัตตโกภิกขุ และ พ.ณ. ประมวลมารค. ตำนานต้นผีไทย พุทธันดรที่ ๑ ถึงพระโคตมพุทธเจ้า พิมพ์ในโอกาส ๔๐ ปีท่านจันทร์. เชียงใหม่: ตรัสวิน, ๒๕๓๓.

บ้านเมืองเดิมที่เคยมีอิสระถูกนิยามครอบรวมให้มีความเป็นสยามด้วย กลุ่มชนพื้นเมืองที่มีอยู่อย่างหลากหลายตามถิ่นต่าง ๆ ถูกยอมรับนับรวมเป็น "ชาวสยาม" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิยมเรียกพระองค์เองต่อชาวต่างประเทศว่า "พระเจ้ากรุงสยาม" ทรงสร้างเทวรูปคู่บ้านคู่เมืองขึ้นองค์หนึ่งพระราชทานนามว่า "พระสยามเทวาริราช" พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงนิยมลงพระปรมาภิไธยย่อในเอกสารลายลักษณ์ว่า "สยามินทร์" ขณะที่กลุ่มชนที่ตั้งถิ่นฐานตามฝั่งแม่น้ำนอกเขตพระนคร มีทั้งกลุ่มที่เรียกตัวเองว่า มอญ พม่า ญวน เขมร ลาว และจีน กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปผสมปนเปออยู่ในบรรดากลุ่มที่เรียกตัวเองว่า "ไทย" ซึ่งแต่ละกลุ่มต่างมีขนบธรรมเนียมและจารีตประเพณีเป็นของตนเอง เช่น ช่า ขมุ ไทยลื้อ กุลา ละว้า เย้า อ้ายลาว ไทดำ และผู้ไท ฯลฯ^{b๒}

ต่อมา ในระยะสำคัญของการสถาปนาระบอบรัฐธรรมนูญสมบูรณาญาสิทธิในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕^{b๓} "ผี" กลายเป็น "อุดมการณ์ของความเป็นอื่น" ที่มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้เกิดกฎในมุมมองของชนชั้นนำสยาม เนื่องจากการสถาปนาระบอบรัฐดังกล่าวมีเนื้อหาเป็นการก่อรูปอาณานิคม ไม่ใช่การปฏิรูปการปกครองซึ่งหมายถึงการจัดการปกครองภายในของสยามเองเท่านั้น เพราะในกระบวนการข้างต้นได้มีการพยายามที่จะผนวกรวมเอากลุ่มบ้านเมืองเดิมต่าง ๆ ที่เคยเป็นอิสระไม่ขึ้นกับสยามมาก่อน เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาเขตรัฐสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับเอาแบบแผนการปฏิบัติบางอย่าง ที่ชนชั้นนำตะวันตกกระทำต่อรัฐอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้^{b๔} เข้ามาปรับใช้ในการรวบอำนาจปกครองเบ็ดเสร็จต่อบรรดาหัวเมืองเจ้าผู้

^{b๒} ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ (เชียงใหม่: ตริสวัน, ๒๕๓๙), หน้า ๓๖๓.

^{b๓} ดูประเด็นศึกษาและข้อถกเถียงเกี่ยวกับรัฐสมบูรณาญาสิทธิสยามใน สมเกียรติ วันทะนะ. "รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435 - 2475." เอกสารประกอบปาฐกถาทางวิชาการ จัดโดยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ ; นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย." ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ และรูปการจิตสำนึก กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๔ ; Chaiyan Rajchagool. The rise and fall of the Thai absolute monarchy: Foundation of the modern Thai state from feudalism to peripheral capitalism Bangkok: White Lotus, 1994 ; Attachak Sattayanurak. "The Formation of the Absolute Monarchy in Siam: An analysis of its Intellectual aspects." The Center for Southeast asian studies Kyoto University, 1993.

^{b๔} Benedict R. O'G. Anderson. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, pp.171-175 ; ภาษาไทยดู เบน แอนเดอร์สัน. ชุมชนจิตกรรม: บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม บรรณาธิการแปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๗, ๑๔๒ - ๑๔๓ ; ข้อเสนอดังกล่าวนี้ค้านกับข้อเสนอเดิมที่เน้นการปฏิรูประบบราชการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เคยเป็นที่ยอมรับใน David Wyatt. The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn Yale: Yale University Press, 1969 และ Tej Bunnag. The Provincial Administration of Siam 1892-1915 Bangkok: Duang Kamol Book House, 1977 ขณะที่นิธิก็เคยเสนอว่าการปฏิรูปของราชวงศ์จักรีวงศ์สมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ไม่ใช่การสร้างรัฐประชาชาติขึ้นโดยตรง หากแต่เป็นการพัฒนาถึงจุดสุดยอดของ "รัฐราชสมบัตินิยม" โดยมีนัยสำคัญว่ารัฐที่ก่อรูปขึ้นนั้น แม้จะใหม่เมื่อเทียบกับยุคก่อนหน้า แต่ล้าลึกเกี่ยวกับพื้นที่ในรัฐที่เป็นของสาธารณะยังไม่เกิด ที่เกิดและเฟื่องฟูอย่างมากกลับเป็นสำนักที่ว่ามีเจ้าของเพียงหนึ่งเดียวคือ องค์

ครองนครต่าง ๆ เปลี่ยนโครงสร้างความสัมพันธ์และแบบแผนต่าง ๆ โดยพื้นฐานที่หัวเมืองเหล่านี้มีต่อกรุงเทพฯ ชนชั้นนำกรุงเทพฯ มองหัวเมืองเหล่านี้เป็นเมืองขึ้นหรือดินแดนในอาณัติปกครอง กบฏผู้มีบุญที่ถูกเหยียดเป็น "ผี" (ผีบุญ) ที่เกิดขึ้นตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในระยะนี้ถูกมองเป็นปฏิกริยาต่อการเปลี่ยนโครงสร้างดังกล่าว

การปราบปรามด้วยกำลังความรุนแรงและโดยการสร้างวัฒนธรรมต้องห้ามที่ชนชั้นนำสยามกระทำต่อกบฏในพื้นที่ต่าง ๆ ได้ขึ้นถึงจุดสูงสุดในกรณีการปราบกบฏผู้มีบุญทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและการปราบกองกำลังกบฏของกลุ่มชนพื้นเมืองในอาณาจักรล้านช้าง ภายหลังจากปราบกบฏผู้มีบุญได้ไม่นานกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ในมณฑลหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้ประกาศห้ามไม่ให้มีการจัดงานบุญบั้งไฟขึ้น โดยอ้างเหตุผลว่าอาจก่อให้เกิดจลาจลขึ้นได้ แต่เนื่องจากประเพณีบุญบั้งไฟสัมพันธ์กับคติความเชื่อในผีฟ้าพญาแถนค่อนข้างมาก และผีในขณะนั้นกลายเป็นศูนย์รวมของอุดมการณ์ต่อต้านรัฐไปแล้ว การห้ามดังกล่าวจึงมีนัยสำคัญเป็นการกดปราบทางการเมืองต่ออุดมการณ์ความเป็นอื่นด้วย ผลคือเกิดการผลักดันให้คติความเชื่อเรื่องผีฟ้าพญาแถนซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในจักรวาลทัศน์แบบดั้งเดิม กลายเป็นคติความเชื่อแบบชายขอบ กลุ่มชนที่ยังเชื่อถือก็ยังมีสถานะโดยยึดโยงกับคตินี้เป็นชนชายขอบไปด้วย

ความสำคัญของขุนเจืองต่อกลุ่มชนชาในแง่ที่ยังรักษาลึกจนกระทั่งเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตทางวัฒนธรรม ขณะที่ชาวลาวมีประเพณีสำคัญอันเกี่ยวเนื่องกับคติทางพุทธศาสนาผสมความเชื่อเรื่องผีแถน เช่น บุญผะเหวด, บุญเข้าพรรษา, บุญออกพรรษา, บุญพระธาตุหลวง, บุญห่อข้าวสลาก, บุญห่อข้าวประดับดิน, บุญบั้งไฟ ฯลฯ ชาวก่าก็มีประเพณีอันเกี่ยวเนื่องถึงคติความเชื่อในผีเจือง เช่น บุญกินเจียง เป็นต้น^{๕๕} คติความเชื่อในผีบรรพบุรุษเป็นที่เชื่อถือในอาณาจักรล้านช้างเรื่อยมา และถูกปรับเข้ากับบรรยากาศทางการเมืองของแต่ละยุคสมัย คติความเชื่อเรื่องผีเป็นรากฐานอุดมการณ์ของสังคมชุมชนแบบดั้งเดิม ท่ามกลางความผันแปรของสภาพธรรมชาติ ทำให้นักชนสามารถคงความเป็นสังคมและความเป็นปัจเจกบุคคลไว้ได้ แม้ว่าทั้งสองจะขัดแย้งกัน แต่ก็อยู่ร่วมกันได้จากการสนับสนุนของระบบความคิดแบบดั้งเดิมที่เกี่ยวข้องกับจักรวาล^{๕๖}

จนถึงระยะที่กรุงเทพฯ มีการติดต่อแลกเปลี่ยนวิทยาการกับชาติตะวันตกมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ นำมาซึ่งการแข่งขันทางอำนาจกับมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งถือเป็น "จุดเปลี่ยน" ที่สำคัญ

พระมหาษัตริย์นั่นเอง ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ภาษาไทยมาตรฐานกับการเมือง." *ภาษาและหนังสือ* ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๒ (ตุลาคม ๒๕๒๗- มีนาคม ๒๕๒๘), หน้า ๒๐ - ๒๒.

^{๕๕} ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. *ประวัติศาสตร์ลาวหลายมิติ* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๕.

^{๕๖} ชนิดา ตั้งถาวรสิริกุล. *สื่อสัญลักษณ์ผ้าลาวเวียงจันทน์* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗.

จุดหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำสยามพยายามปรับตัวเข้าสู่ภาวะสมัยใหม่ จากเดิมที่ยึดถือ "พื้นที่" และ "เวลา" ตามคติในจักรวาลทัศน์แบบพุทธ/พราหมณ์ ก็หันมายอมรับเทคนิควิทยาการตามแบบตะวันตก เขี่ยอคติความเชื่อเดิมที่เคยมีมาอย่างหลากหลายในสังคมว่า ไม่เป็นเหตุเป็นผล ยอมรับเฉพาะข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ ในจำนวนนี้คตินี้ไม่มีส่วนในการสร้างสิทธิธรรมแก่ชนชั้นปกครอง บรรดาผู้ดีเมืองกรุงก็เปลี่ยนฐานคิดไปมากจนเลิกเชื่อถือผีสงเทวดาไปแล้ว ความจำเป็นที่ต้องประนีประนอมกับคติเดิมอันนี้สำหรับชนชั้นนำสยามแล้วกล่าวได้ว่าไม่มีหลงเหลืออยู่เลย เมื่อเปรียบเทียบกับคติอื่นที่เคยผสมผสานกันมา เช่น พุทธ และพราหมณ์ เป็นต้น

ข้อขัดแย้งอันนี้จะรุนแรงขึ้น เมื่อคณะบาทหลวงมิชชันนารีจากยุโรปเดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ พวกเขาต่างเห็นประจักษ์ชัดว่าความเชื่อเกี่ยวกับโลกและจักรวาลของชาวพื้นเมืองที่เป็นส่วนผสมผสานกันอย่างเข้มข้น ระหว่างความเชื่อดั้งเดิมรูปแบบต่าง ๆ นั้น เป็นด้านสำคัญที่ต้องฝ่าข้ามพ้นไปให้ได้ คริสต์ศาสนาถึงจะมีเงื่อนไขโอกาสในการเข้าถึงชาวพื้นเมือง^{๖๔} ในสยามความคาดหวังอันนี้ได้รับการตอบสนองเป็นอย่างดีจากชนชั้นนำ ปรากฏออกมาในรูปของขบวนการฟื้นฟูพุทธศาสนาที่รู้จักกันในนาม "ธรรมยุติกนิกาย" เซอร์จอห์น เบาว์ริงผู้แม้จะเข้ามาสยามด้วยเหตุปัจจัยของการทำสนธิสัญญาทางการค้า แต่เขาก็ให้ความสำคัญกับความเชื่อเกี่ยวกับโลกและจักรวาลของชาวพื้นเมือง ดังที่เขาบันทึกไว้ว่า :

“เช่นเดียวกับของศาสนาอื่น ที่พวกเราปรารถนาจะเข้าแทนที่ด้วยความคิดและความรู้สึกเคยชินอันเป็นนิสัยของพวกเรา แต่ว่าในที่สุดซึ่งการทดลองและข้อเท็จจริง อันเป็นบวกได้กีดกร่อนจักรวาลวิทยาของศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธไปแล้ว ทำอย่างไรเล่าผู้มีปัญญาที่มีเหตุผลและเต็มไปด้วยเหตุผลใด ๆ จึงจะสามารถต้านทานพลังอำนาจหลักฐานของเขาได้ ดังที่ข้าพเจ้าได้ตั้งข้อสังเกตไว้ก่อนแล้ว พระเจ้ากรุงสยามทรงให้เหตุผลว่ามีปรัชญาที่ไม่ถูกต้องปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา มีการสอนที่ไม่ถูกต้องอย่างเรื่องการสร้างโลกและสภาพของจักรวาล การทุจริตดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้ทำให้เกิดความไม่บริสุทธิ์แก่ความผืนอันบริสุทธิ์ที่เกิดจากพระโคตมะ ดังนั้น เวทานตะแห่งเบงกอลจึงปฏิเสธอำนาจของพวกกษัตริย์และบรรดาอรรคตถาจารย์ ซึ่งเขาได้แย้งว่าการเดิม

^{๖๔} กฤษณา รังลิยนันท์. "การขยายตัวขององค์กรคริสเตียนและผลที่มีต่อสังคมไทยตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๓๗๑-๒๕๐๐." อ้างแล้ว; ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. "การถ่ายทอวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย: ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

ข้อความในประเพณีปฏิบัติที่ไม่ได้รับอำนาจและพิจารณาเหตุผลที่ไม่มีมูล จากถ้อยความอันศักดิ์สิทธิ์มิได้เป็นการให้เหตุผลอันใดต่อคัมภีร์พระเวท”^{๒๔}

การย้อนกลับไปค้นหาความบริสุทธิ์ของพุทธศาสนา พร้อมกับการจำแนกสิ่งที่เชื่อว่า “เป็น คำสอนที่ไม่ถูกต้อง” ออกจากพุทธศาสนา ตลอดจนทำลายความหลากหลายของคติความเชื่อใน จักรวาลทัศน์ลงอย่างได้ผลนี้ ก่อให้เกิดเงื่อนไขแก่การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างที่จะเป็นการเชื่อถือ โลกและจักรวาลที่อยู่ภายใต้ความสามารถในการรับรู้ทางผัสสะของมนุษย์ รัฐไม่ได้ทำหน้าที่ ทางด้านจิตวิญญาณอีกต่อไป เพราะจิตวิญญาณในแบบเดิมก็ถูกบดบังหรือทำลายลงโดยสิ้นเชิง พร้อมกับการพังพ่ายของ “จักรวาลทัศน์” ในระดับรัฐนั่นเอง ซึ่งต่อมาสิ่งนี้ทำให้แผนที่พระราชอาณา เขตได้เข้ามามีอิทธิพลแทนที่ภาพภพภูมิในไตรภูมิและตำนานต่าง ๆ หลากหลาย หลักฐานจากชาว ต่างประเทศอีกแหล่งหนึ่งก็ให้รายละเอียดข้อมูลเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ทรงเชื่อเรื่องโลกกลมและไม่ยอมรับสิ่งเหนือธรรมชาติ ไม่ยอมรับพระเจ้า (ของชาวคริสต์) แต่ทรง เปิดรับความรู้แขนงอื่น เช่น ภาษาอังกฤษ ประวัติศาสตร์ ดาราศาสตร์ ฯลฯ อย่างเต็มที่^{๒๕}

เมื่อการปะทะปรับเปลี่ยน “ภูมิปัญญา” สำเร็จผลลงด้วยประการฉะนี้ สถาบัน พระมหากษัตริย์ในสยามจึงเริ่มที่จะไม่แสดงตัวเป็น “สมมติเทพ” ไม่เป็น “จักรพรรดิราช” อีกต่อไป หากแต่จะอ้างความชอบธรรมจากการมีอำนาจปกครองในทางโลก และเมื่อพุทธศาสนาตลอดจนคติ ความเชื่อเก่า ๆ ถูกเหยียดถูกบดบังไปจากศูนย์กลาง แต่กลับยังแพร่หลายในหมู่ชนหลากหลายใน ท้องถิ่นต่าง ๆ การกบฏที่เริ่มจากการอ้างความสืบเนื่องจากความเชื่อดั้งเดิมเหล่านั้น ไม่ว่าจะเป็น “พระศรีอริย” “พระโพธิสัตว์” “ขุนเจ็องธรรมมิกราช” “พญาแกน” “พระอินทร์” “พระวิษณุ” ฯลฯ จึง ถูกต่อต้านอย่างหนักในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ทั้งที่จริงคติความเชื่อในแบบเดียวกันนี้ล้วนแต่เคย ถูกใช้สร้างสิทธิธรรมแก่สถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมไทยและในเกือบทุกศูนย์กลางของเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้มาแล้วทั้งสิ้น

กรณี “ผู้มีบุญ” สมัยรัชกาลที่ ๔

การปรับเปลี่ยนโลกทัศน์และการเลือกรับวิทยาการความรู้จากตะวันตกของชนชั้นนำสยาม เกิดขึ้นบนพื้นฐานของการจำแนกระหว่างระหว่าง “อำนาจ” กับ “ความรู้” กล่าวคือมีการเรียนรู้

^{๒๔} เซอร์จอห์น เบาว์ริง. ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม 1 (The Kingdom and People of Siam). (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๑๕.

^{๒๕} วิลเลียม แอล บรัดเลย์. สยามแต่ปางก่อน ๓๕ ปีในบางกอกของหมอบรัดเลย์ (Siam Then: The Foreign Colony in Bangkok Before and After Anna). แปลโดย ศรีเทพ กุสุมา ณ อยุธยา และศรีลักษณ์ สง่าเมือง. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗), หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

เทคนิควิทยาจากตะวันตกแต่ห้ามเลื่อมใสศรัทธาในตัวเจ้าของความรู้นั้น เพราะเกรงว่าจะนำมาซึ่ง การสูญเสียอำนาจ เป็นการเลือกรับอย่างมีเงื่อนไข ไม่ให้กระทบผลประโยชน์และอำนาจที่มีอยู่เดิม และพยายามที่จะแปลงความรู้ที่เลือกรับมานั้น ให้เป็นประโยชน์ในแง่การคงไว้ซึ่งอำนาจดั้งเดิม เหตุนี้จึงปรากฏการรับวิธีการใช้ความคิดที่เป็นระบบเหตุผลแบบมนุษยนิยม และวิธีการมองโลกในเชิงประจักษ์^{๗๐} แต่ไม่รับคริสตศาสนา สืบรับเอาลัทธิอาณานิคมล่าเมืองขึ้นมาปรับใช้ขยายอำนาจครอบงำท้องถิ่น แต่ไม่รับแนวความคิดเกี่ยวกับสิทธิเสรีภาพและความเท่าเทียมกัน (อันจะเป็น พื้นฐานของการเมืองระบอบประชาธิปไตยในเวลาต่อมา)

การปรับใช้แนวความคิดแบบตะวันตกมาวิพากษ์ความคิดของคนในท้องถิ่น เพื่อสร้างนำให้ สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางของรัฐ มีตัวอย่างดังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายเมื่อครั้งเกิดปรากฏการณ์ดาวหางขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๐๔ ที่ทำให้ราษฎรเล่าลือกันต่าง ๆ นานา โดยเฉพาะเรื่องการมาของ "ผู้มีบุญ" เพื่อตอบโต้คำเล่าลืออันจะทำให้พระองค์เสื่อมพระ บารมีลงได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ประกาศบอกให้ทราบทั่วกันว่า:

"พระเจ้าแผ่นดิน คนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง ใครมีทุกข์ร้อนถ้อย ความประการใด ก็ยอมมาร้องให้ช่วย ดังหนึ่งทารกเมื่อมีเหตุแล้ว ก็มาร้องหา บิดามารดา เพราะฉะนั้น พระเจ้าแผ่นดินชื่อว่าคนทั้งปวงให้เป็นบิดามารดาของ ตัวแล้ว ก็มีความกรุณาแก่คนทั้งปวง ดังหนึ่งบิดามารดาแก่บุตรจริง ๆ โดยสุจริต จึงกล่าวสั่งสอนมาให้รักษาตัวรักษาชีวิตในเหตุที่น่ากลัวจะเป็น แลมีตัวอย่างเคย เป็น แต่ฝ่ายราษฎรไทยจีนเป็นอันมากทั้งปวงนี้ เป็นคนถือผีถือสาธ ถือมดถือ หมอดู คนกลัวอะไรมาก อยากอะไรมาก คนทรงผีแลหมอดู ก็พอใจเอาสิ่งนั้น มาว่ายุ่งแยงให้คนตื่นไปต่าง ๆ เมื่อเห็นดาวหางครั้งก่อนมีมา ก็พอใจจะลือกันว่า เจ้าจะตายนายจะล้ม ผู้มีบุญจะมา บ้านเมืองจะเป็นจลาจล ผู้คนจะเกิดรบพุ่ง กันพอใจกันว่าตั้งนี้จนตื่นกันไปเปล่า ๆ เป็นนักเป็นหนา เหมือนอย่างครั้งเมื่อปี มะเมียสัมฤทธิ์ศกนั้น เหตุเช่นนั้น ก็ไม่ได้เป็นได้มีเลย เราเคยจับปดคนทรงผีแล หมอดูได้แล้วไม่ใช่หรือ"^{๗๑}

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์. ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: อัมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.

^{๗๑} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔ (กรุงเทพฯ: องค์การคำของครุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๓๐๗ - ๓๐๘.

ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมคือ ในการจัดการกรณี “ผู้มีบุญ” ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ จากที่ปรากฏหลักฐานใน “ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔” มีกรณีเกี่ยวกับ “ผู้มีบุญ” เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ รวมทั้งสิ้น ๒ ครั้ง คือ กรณีเงินแสงกับอำแดงอ้อมทำวิชาอาคม พ.ศ.๒๔๐๓ และกรณีพุทธทำนายเมืองเขมรในปีพ.ศ.๒๔๐๗ โดยกรณีเงินแสงกับอำแดงอ้อมทรงให้ออกประกาศลำดับที่ ๑๙๗ เรื่อง “หมายประกาศพระราชกระแสซึ่งทรงตัดสินโทษเงินแสงอำแดงอ้อมผู้ทำวิชาอาคม”^{๒๒} เนื้อความมีอยู่ ว่า เงินแสงกับอำแดงอ้อม ราษฎรผัวเมียคู่หนึ่ง มีบ้านอาศัยเป็นแพจอดเทียบอยู่ใกล้บ้านพระยาสามภพพาย ทั้งสองเกิดวิวาทกับพระยาสามภพพาย ขุนนางมีชื่อ แต่ไม่รู้จะเรียกร้องความเป็นธรรมได้อย่างไร จึงได้แต่ทำกระทงกระดาษเขียนชื่อพระยาสามภพพาย ภรรยา และชื่อเจ้าจอมข้างในคนหนึ่ง ทำพิธีสาปแช่งลอยน้ำไป

พระยาสามภพพายไปพบเห็นกระทงดังกล่าวเข้าโดยบังเอิญ กลับนำเอากระทงดังกล่าวไปร้องกล่าวโทษกับพระยายมราช เจ้าพระยายมราชนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า “กิริยาที่เงินแสงทำนั้นเหมือนกับคนเสียจริต” โดยไม่มีการไต่สวนว่าเหตุพิพาทระหว่างเงินแสงกับพระยาสามภพพายนั้น แท้จริงเป็นอย่างไร ฝ่ายเงินแสงได้รับความเป็นธรรมหรือไม่ เงินแสงถูกกระทำอย่างไรจึงไม่มีทางออก จนต้องใช้วิธีพึ่ง “วิชาการตามเทศบ้านพื้นเมือง”^{๒๓}

แต่จะให้ลงพระราชอาญาเงินแสง ตามพระราชกำหนดอย่างเก่าที่เคยเป็นประเพณีปฏิบัติกันมา เช่น “ให้จับคนเป็นขมบฉีปอบฆ่าเสียก็มี แลว่าถ้าจับเลขยันต์ได้ในกำลังคุมความ ให้ปรับคดีเป็นแพ้ แลมีเบี้ยปรับก็มี แลอย่างแต่ก่อนแพทย์หมอบที่พูดว่ามีวิทย์า ได้ทำเสน่ห์เล่ห์มนตร์ หรือทำให้ป่วยไข้ล้มตาย ถ้าการเกี่ยวข้องเข้ามาในพระราชวังแลข้าราชการ ก็ได้ลงพระราชอาญาถึงประหารชีวิตเสียก็มี จำไว้ ณ คุณก็มี เป็นตัวอย่างมาเป็นหลายเรื่องหลายราย”^{๒๔} ก็จะเป็นปัญหาขึ้นว่า “ทำโทษแก่คนเสียจริตไป”^{๒๕} จะเป็นเหตุนำมาซึ่งคำเล่าลือว่าเงินแสงเป็นผู้มีบุญ วิชาอาคมแก่กล้า จนอาจมีผู้เลื่อมใสนับถือขึ้นด้วยเป็นอันมาก จึงทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยเห็นควรให้ยกเว้นโทษตามพระราชกำหนดกฎหมายอย่างเก่าที่เคยใช้ แต่ให้ลัคน้ำเงินแสงว่า “มักทำวิชาการเขียนชื่อคนลอยน้ำ”^{๒๖} แล้วให้ขับไล่เงินแสงกับภรรยาออกไปจากแขวงเมืองนนทบุรี แขวงเมืองปทุมธานี แขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ แขวงเมืองสมุทรปราการ ซึ่งเป็นแขวงที่ตั้งอยู่รอบเมืองกรุงเทพฯ พร้อมกับให้บริพัตรย์สมบัติของเงินแสงทั้งหมดเข้าเป็นของหลวง ถ้าเงินแสงไปอยู่หัวเมืองใด มีผู้ไปนับถือร่ำเรียนวิชา

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๗ - ๒๘๓.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๑.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๐.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๑.

ด้วย หรือมีผู้ไปหาขอให้กระทำ “ย้ายแปลกประหลาด” มากขึ้นจนผิดปรกติ ก็ให้จับกุมจิ้นเสง แล้วบอกข้อความมายังกรุงเทพฯ ให้ทรงทราบ^{๓๗}

ส่วนกรณีพุทธทำนายเมืองเขมร พ.ศ. ๒๔๐๗ ทรงให้ออกเป็นประกาศลำดับที่ ๒๔๘ เรื่อง “ประกาศว่าด้วยการเล่าลือกันว่าพระพุทธทำนายเกิดขึ้นที่เมืองเขมร”^{๓๘} เนื้อความมีอยู่ว่า ได้มีการตรวจค้นพบหนังสือพุทธทำนายและหนังสือผู้มีบุญ เผยแพร่คัดลอกกันอยู่ทั่วไป ตั้งแต่บริเวณแขวงเมืองพระพุทธรบาท แขวงเมืองสระบุรี แขวงเมืองไชยบาดาล และแขวงเมืองอื่นต่อเนื่องกันไปทางทิศตะวันออกจนถึงเมืองนครเสียมราฐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระบรมราชวินิจฉัยว่า หนังสือดังกล่าวเป็น “ตำนานเขมร” และดูจะเป็นหนังสือของพวกเขาภกฏผู้มีบุญแขวงเมืองนครเสียมราฐ แต่งขึ้นไว้สำหรับเกลี้ยกล่อม “พวกเขมรป่าดงแลลาวฝ่ายตะวันออกเมืองนครราชสีมา ให้เข้าด้วย”^{๓๙}

ภกฏกลุ่มนี้มีผู้นำชื่อ “อ้ายโนรี” พ่อเป็นไทยแม่เป็นชาวเวียตนามอยู่เมืองเขมร เคยเข้ามาอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ โนรีเมื่อเติบโตใหญ่ได้บวชเรียนอยู่วัดเทพธิดาราม ๒ พรรษา แล้วหนีไปเขมร ลี้กออกแล้วอ้างตัวเป็นบุตรนักองคิมชื่อ นักองคิม ทำการเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าร่วมได้เป็นอันมาก แล้วยกกำลังไปตั้งอยู่ที่บริเวณเมืองพระนครหลวง เมื่อกรมการเมืองนครเสียมราฐยกทัพไปปราบปราม โนรีกับพวกได้พากันหลบหนีไปเมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองเพทายสูง กรมการเมืองเหล่านั้นจับตัวไว้ได้ส่วนหนึ่ง แต่โนรีก็ยังมีกำลังคนเหลือพอลกลับมาตั้งมั่นอยู่ในพระนครหลวงอีก โนรีเป็นผู้รู้หลายภาษาทั้งไทย ลาว เขมร จึงเห็นว่า “มันจะเขียนหนังสือนั้นออกสู่เจษฎาราชฎรให้เข้าด้วย แลอ้างพระอินทร์พระพรหมอะไรไปตามวิสัยใจชาวป่า”^{๔๐}

ต่อมาโนรีกับพวกยกไปตีเมืองเสียมราฐ พระยานุภาพกรภพได้รับต่อสู้อกับโนรี จับกุมตัวโนรีได้ ผู้สำเร็จราชการเมืองนครเสียมราฐและขุนพิชณูแสน ข้าหลวงกำกับราชการเมืองเสียมราฐ ได้ให้จำคุกไว้ นำเรื่องขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงมีตราพระราชสีห์ประทับจักรให้นำตัวโนรีไปประหารชีวิต จากนั้นทรงให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า “ใครอย่าเชื่อถือหนังสืออู้อลเชิดชูอ้ายคนที่เป็นผู้มีบุญอยู่ที่พระนครหลวงนั้นเลย ใครได้ลอกหนังสือนั้นไว้แลได้พูดจาไปก็ให้สารภาพแก่ผู้รักษาเมืองกรมการเมืองเสียโดยดี จะพระราชทานโทษให้ ใครมารับสารภาพก็ให้ผู้รักษาเมืองกรมการเมืองจตชื่อไว้ อย่าเรียกค่าฤชาธรรมเนียมอะไรเลย ถ้าผู้ใดยังเชื่อถือเอาหนังสือ

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๒ - ๒๔๓.

^{๓๘} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๐๘ ช้างแล้ว, หน้า ๒๑๒ - ๒๑๘.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๒ - ๒๑๓.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

หนังสือสั้นที่เกี่ยวเกลี้ยกล่อมคนให้เชื่อถือด้วยการกระซิบกระซาบต่อไป พิจารณาได้ความจริงจะให้มีโทษานุโทษ"^{๘๑}

นอกจากนี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังถือโอกาสประกาศห้ามไม่ให้มีหนังสือพุทธทำนายและหนังสือผู้มีบุญทำนองเดียวกับในรีนี้ออกมาอีก โดยห้ามเขียนขึ้นไม่ว่าจะในภาษาไทย มอญ ลาว พม่า จีน ฯลฯ ตัวอย่างหนังสือประเภทนี้ก็เช่น หนังสือที่มีเนื้อหาอ้างว่าเป็นหนังสือของพระอินทร์บ้าง ของท้าวเวสสุวรรณบ้าง หนังสือประเภทที่อ้างว่าพระสงฆ์ไปเที่ยวรดงค์แล้วยักษ์ส่งมาให้บ้าง หนังสือที่อ้างว่าคนตายแล้วกลับมาเล่าเรื่องไปพบพระยายมราชบ้าง นายนิรบาลบ้าง พระอินทร์บ้าง สั่งมาว่าให้ทำอย่างนั้นอย่างนี้ หนังสือจำพวกที่มีเนื้อหาข่มขู่คนด้วยยักษ์ด้วยผีและทำนายทายทักว่าจะเกิดความเจ็บไข้หรือมีศึกมาประชิดเมือง แล้วก็ชักชวนให้คนสวดมนต์ภาวนา ไมกินเนื้อไมกินปลา ให้รักษาศีล ๕ ศีล ๘ นับถือครูบาอาจารย์บิดามารดา ใครเชื่อจะมีอายุยืนนานนับพันปีหรือสองพันปี เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยดำเนิรทำลายความน่าเชื่อถือของผู้อ้างตัวเป็น "ผู้มีบุญ" พร้อมกับเรียกร้องให้ไพร่ราษฎรชาวเมืองเลิกเชื่อถือในหนังสือผู้มีบุญ ดังที่ทรงระบุว่า:

"ดูที่เหมือนจะเป็นพระหรือเณรที่อด ๆ อยาก ๆ อยู่ไม่มีใครเขาให้ ก็จะมาขู่คนให้ทำบุญให้ทานแก่ตัว แลในหนังสือลงฉบับเหล่านั้นก็กำหนดวันคืนว่าวันนั้นคืนนี้ ให้ปิดประตูปิดหน้าต่างแลอย่างจืดได้ให้เพลิงแก่ผู้ใด ใครเรียกอย่าขาน ใครวานอย่าไป ได้ยินเสียงอะไรอย่าทักที่ว่าอย่างนี้ก็มี ก็หนังสือเหล่านี้เป็นที่น่าสงสัย ชะรอยจะเป็นความคิดอ้ายผู้ร้าย คิดจะปล้นชิงวิ่งสดมใคร ๆ แล้วจะไม่ให้ชาวบ้านช่วยกัน แต่เอาอื่นมาบรรจบเข้าตามคนเป็นอันมากคั้น ด้วยอ้างว่าพระอินทร์ พระพรหม ท้าวเวสสุวรรณ พระยายมราช สั่งมาว่าอย่างนั้นอย่างนี้ อะไร ๆ ไปตามใจคนที่ถือลัทธิต่าง ๆ ก็หนังสือเช่นนี้มีมาแต่หลังเท่าไรก็ครั้งจงระลึกดู ก็การอย่างไรที่ทำนายทายทักไว้ในหนังสือนั้น การเป็นอย่างนั้นจริงหรือเปล่า ไปหมดเห็นประจักษ์อยู่ จืดเสียบ้างเกิด อย่าตื่นกันเชื่อถือลือเล่าไปนักละ คำอย่างนี้เป็นคนโกงบ้า ๆ เมา ๆ นี้ก็อะไรได้ก็ว่าไปอย่างนั้น นิ่งอยู่ไม่ได้... ถ้ามีหนังสือหรือคำลือมาอย่างนี้จะยอมทำตามหรือ คนที่เขียนหนังสือแลคนลือก็บ้า คนที่ฟังแลทำตามก็บอดด้วยกันทั้งนั้น จืดเสียบ้างเกิด อย่าตื่นกันเชื่อถือนักละเลย"^{๘๒}

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕ - ๒๑๗ ชิดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

นอกจากนี้แล้ว โดยเหตุที่ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เช่น ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ปรากฏการณ์ดาวหาง ปรากฏการณ์สุริยุปราคา การเข้ามาของชาวต่างชาติมากขึ้น หลังทำสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ เป็นต้นมา ล้วนแต่มีส่วนทำให้ผู้คนแสวงหาแนวทางอธิบายให้ความหมายต่อสิ่งที่เกิดขึ้น จึงปรากฏมีความพยายามผลิตซ้ำและสร้างใหม่เกี่ยวกับคติความเชื่อในจักรวาลทัศน์แบบเดิมขึ้นมาใช้ พร้อมกับความพยายามที่จะใช้จักรวาลทัศน์ดังกล่าวเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าร่วมขบวนการกบฏดังกล่าวในรี

จากการเลือกรับวิทยาการความรู้ ก็ได้มีโอกาสปรับใช้ในกรณีการจัดการกับปัญหาเรื่อง “ผู้มีบุญนอกพระราชวัง” จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ตำนิเหยียดหยันผู้ประกาศตัวเป็น “ผู้มีบุญ” ด้วยการสร้างภาพเกี่ยวกับ “ผู้มีบุญ” ผ่านถ้อยคำต่าง ๆ เป็นต้นว่า “พระหรือเถรที่อด ๆ อดยาก ๆ” “ผู้ร้าย” และ “คนโกงบ้า ๆ เบา ๆ” นอกจากนี้แล้วก็จัดการกับคำเล่าลือด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น “ประกาศห้ามมิให้ทาสแลลูกหนีหนีเข้าแอบแฝงในที่ผู้มีบุญจับกุมยาก”^{๘๓} “ประกาศบอกน้ำฝนต้นข้าวแลห้ามมิให้ลือการผิด ๆ”^{๘๔} และที่สำคัญคือ “ประกาศทรงอนุญาตให้ราษฎรถวายฎีกาทูลถามเรื่องที่เล่าลือได้”^{๘๕} อีกทั้งยังทรงเขียนประกาศอธิบายให้ความหมายปรากฏการณ์ธรรมชาติที่เกิดขึ้นด้วยพระองค์เอง เพื่อโน้มน้าวให้ราษฎรไม่ให้เชื่อถือตามคำเล่าลือ ทำการปิดกั้นขัดขวางความคิดและการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่อาจจะสั่นคลอนรากฐานความชอบธรรมของพระองค์ในฐานะสถาบันอันเป็นศูนย์กลางของรัฐ ขณะที่พยายามทำลายความน่าเชื่อถือของฝ่ายผู้ก่อการกบฏลง ก็ปรากฏว่าทรงไม่ละเลยที่จะแสดงองค์ในฐานะผู้มีบุญที่แท้จริงที่ต้องมีอยู่เพียงหนึ่งเดียวแก่ราษฎรต่อไปด้วย

เมื่อ “บุญ” ถูกใช้เป็นคำอธิบายที่รวบย่อเกี่ยวกับสิทธิธรรมการมีชีวิตอยู่ที่เหนือกว่าสามัญชน “บุญ” ก็จึงถูกใช้อธิบายเกี่ยวกับ “ความตาย” ไปด้วยในตัว ดังจะเห็นว่าในขนบของไพร่จะมีการนิยามเรียกเจ้านายเชื้อพระวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่เสียชีวิตกระทันหันว่า “หมดบุญ” หรือ “สิ้นบุญ” เมื่อ “บุญ” มีประเด็นเกี่ยวข้องกับ “สิทธิธรรม” ในลักษณะดังที่กล่าว “บุญ” จึงเป็นประเด็นเชิงสาธารณะไปด้วย หมายความว่า “บุญ” เป็นได้ทั้งที่มาของสิทธิธรรมและเป็นสิทธิธรรมโดยตัวมันเองในบางครั้ง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เกิดคำถามต่อเนื่องตามมาว่า แล้วอะไรคือเครื่องกำกับ

^{๘๓} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑ - ๒๔๐๔ (กรุงเทพฯ: องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๕๙ - ๖๑ ทั้งนี้ “ผู้มีบุญ” ในประกาศข้างต้นนี้ไม่ได้หมายถึง กบฏผู้มีบุญดังกรณีในรี แต่หมายถึง “ผู้มีบุญ” ในความหมายทั่วไปที่ใช้สื่อถึงเจ้านายและขุนนางที่มีอำนาจ ซึ่งเมื่อทาสหรือลูกหนีมีความไม่พอใจเจ้าทาสหรือนายหนีจะสามารถเข้าหาให้ช่วยอุกมภ์คุ้มครองพวกตนได้...

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓ - ๘๕.

^{๘๕} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๑๑ (กรุงเทพฯ: องค์การคำของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๖๗ - ๒๗๑.

ในทางตรงกันข้ามของ "บุญ" คำตอบนั้นก็อยู่ในคำอธิบายตามขนบของพุทธศาสนา คือ "คุณความดี" นั่นเอง แต่ผลกระทบอย่างสำคัญของการเปลี่ยนแปลงมาสู่การมองโลกในเชิงประจักษ์ ก็ทำให้ประเด็นเกี่ยวกับ "บุญ" กลายเป็นประเด็นที่ต้องขึ้นกับการพิสูจน์ด้วย กล่าวอีกนัยคือ "คุณความดี" ถูกถือเป็นประเด็นที่สามารถถูกตรวจสอบได้^{๔๖}

ในเรื่องนี้นั้นก็น่าสนใจว่า มีความสัมพันธ์กันอย่างน่าทึ่งว่าหลังจากเจ้านายชั้นผู้ใหญ่หรือขุนนางที่มีอำนาจในสมัยรัชกาลที่ ๔-๕ ล้มป่วยลงหรือเสียชีวิตไป ทางกรมก็มักมีการจับกุมตัวไพร่ราษฎรที่กระทำ "มนต์" แข่งดำเจ้านายหรือขุนนางคนที่ตายนั้น มาลงโทษ บางรายถึงขั้นต้องประหารชีวิตเลยก็มี ดังเช่น กรณีนายเกษ ที่ป็นรูปสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชปักษ์ ขึ้นมาแล้วทำการเสกเป่าแข่งดำให้พระองค์สิ้นพระชนม์^{๔๗} ดูเหมือนจะเป็นเรื่องปกติสำหรับยุคที่มีความเหลื่อมล้ำต่ำสูงระหว่างชนชั้นเป็นองค์ประกอบสำคัญของสังคม แม้ว่าองค์ประกอบอันนี้จะเริ่มถูกกระทบโดยตรงจากอิทธิพลความคิดสมัยใหม่ไปบ้างแล้วก็ตาม ไพร่ราษฎรที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมจากเจ้านายหรือคนชั้นสูงในสังคม จึงมักจะหาทางออกด้วยการทำพิธีสวดแข่งดำ ซึ่งมีความหมายเท่ากับเป็นการสื่อสารออกไป (อย่างเป็นทางการและวิพากษ์วิจารณ์) ว่าเจ้านายหรือขุนนางคนนั้น ๆ ไม่ได้มี "คุณความดี" หรือมี "บุญ" สูงส่งจริงดังที่รับรู้หรือเคยเข้าใจกัน และเมื่อเป็นดังนั้นแล้วเจ้านายหรือขุนนางคนนั้น ๆ ก็จึงถึงเวลาที่จะต้อง "หมดบุญ" ไปได้แล้วนั่นเอง

เมื่อการสวดแข่งดำมีบทบาทเป็น "ภาษา" ที่สื่อความหมายทางสังคมเช่นนี้ ก็เข้าใจได้ว่า เพราะอะไรฝ่ายรัฐและบรรดาเจ้าขุนมูลนายจึงยินยอมไม่ได้ ผู้กระทำจึงต้องถูกนำตัวมาลงโทษห้ามมิให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อไป นี่คือสาเหตุของคดีเวทย์มนต์ทั้งหลายในสมัยรัชกาลที่ ๔-๕ ซึ่งเป็นประเด็นหัวข้อที่ยังไม่มีการศึกษาหรือกล่าวถึงกันอย่างเป็นระบบในประวัติศาสตร์ไทยสมัยหลัง ๆ มา นี้ แม้แต่ในงานศึกษาเกี่ยวกับ "กบฏผู้มีบุญ" ที่เคยกระทำกันมา ก็มักละเลยประเด็นหัวข้อนี้ ทั้งที่ "กบฏผู้มีบุญ" มีลักษณะเป็นปฏิบัติการทางภาษาว่าด้วย "บุญ" และ/หรือ "สิทธิธรรมของอำนาจ" อีกระดับหนึ่งที่พัฒนาขึ้นจากวัฒนธรรมการตรวจสอบและทำลายเจ้าขุนมูลนายในรูปแบบข้างต้น

อย่างไรก็ตาม วิธีการและภาพต่าง ๆ ที่ทรงสร้างขึ้นเกี่ยวกับกบฏผู้มีบุญในสมัยรัชกาลที่ ๔ ดังที่กล่าวมานี้ ได้ทิ้งคุณประโยชน์อย่างสำคัญต่อในอีกรัชสมัยหนึ่ง ดังจะเห็นได้ว่า ภาพเกี่ยวกับผู้มีบุญที่สร้างขึ้นโดยองค์พระประมุขในสมัยรัชกาลที่ ๔ เช่น "ผู้ร้าย" "เสียจริต" "บ้า" ยังคงมีบทบาทและอิทธิพลในการโจมตีและเบียดขับการเคลื่อนไหวของกบฏผู้มีบุญในสมัยรัชกาลที่ ๕ แม้ว่ากบฏผู้

^{๔๖} ดูเปรียบเทียบประเด็นนี้ใน วิลเลียม เคลาสเนอร์. "พุทธศาสนาตามแบบชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ." ใน สุเทพ สุนทรนาถ (บก.). สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรุงเทพฯ: แผนกวิชาสังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๑๖๖ - ๑๙๐.

^{๔๗} ณัฐวุฒิ สุธิดสงคราม. สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๑๗๐-๑๑๗๑.

มีบุญสมัยรัชกาลที่ ๕ จะเกิดขึ้นในท้องถิ่นห่างไกล เช่น หัวเมืองล้านนา หัวเมืองลาวล้านช้าง หัวเมืองอีสาน หัวเมืองมลายูทางใต้ ไม่ปรากฏว่าเกิดขึ้นในบริเวณกรุงเทพฯ และตามแขวงเมืองโดยรอบพระนคร เหมือนดังในสมัยรัชกาลที่ ๔ อีกเลยก็ตาม

การเมืองว่าด้วยความเชื่อพื้นฐานที่เหนือจริง

ความพยายามในการเผยแพร่คติความเชื่อทางศาสนา ผ่านทางหน้าหนังสือพิมพ์ “จดหมายเทศยามไสยย” ที่มีบาทหลวงมิชชันนารีคนสำคัญอย่าง ดร.แซมมัวร์ จอห์นสมิท (หรือที่รู้จักกันในนาม “หมอสมิธ”) เป็นเจ้าของ มักจะก่อให้เกิดปฏิกิริยาการตอบโต้จากชนชั้นนำในเมืองอยู่เป็นประจำ ทั้งนี้เห็นได้จากการที่ “จดหมายเทศยามไสยย” มักจะนำเอาจดหมายจากผู้อ่านที่แสดงความเห็นต่อบทความต่าง ๆ ใน “จดหมายเทศยามไสยย” มาลงพิมพ์เผยแพร่ไว้ พร้อมทั้งมีข้อเขียนตอบกลับจากผู้ที่ถูกพาดพิงในจดหมายจากผู้อ่านคนนั้น ๆ

ทั้งนี้การนำเสนอข่าวสารต่าง ๆ การเผยแพร่ความรู้ บทความแสดงความคิดเห็น ตลอดจนจดหมายจากผู้อ่านตามที่ปรากฏใน “จดหมายเทศยามไสยย” มีประเด็นสำคัญที่ควรศึกษา โดยเฉพาะประเด็นการปรับเปลี่ยนความเชื่อพื้นฐานของชนชั้นนำสยาม เพราะถือเป็นครั้งแรก ๆ ที่มีการวิวาทะแลกเปลี่ยนประเด็นกันอย่างเป็นระบบ ระหว่างคติความเชื่อทางศาสนากับพุทธศาสนาสายธรรมยุติกที่ปรับตัวเข้าหาคริสตศาสนิกายโปรเตสแตนต์มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ทั้งนี้ฝ่ายธรรมยุติกนิกายมีความจำเป็นที่ต้องอ้างอิงเป็นตัวแทนของพุทธศาสนาขนานแท้ ตอบโต้การเข้ามาของคริสตศาสนา แม้ว่าธรรมยุติกนิกายจะเป็นการปรับตัวเข้าหาโลกตะวันตกโดยตัวมันเองก็ตาม แต่สิ่งนี้ก็เป็นได้ทั้งข้อจำกัดและเงื่อนไขที่นำไปสู่การยอมรับคติความเชื่อของตะวันตกโดยพื้นฐาน

ก่อนหน้าการเกิดขึ้นและขยายตัวของธรรมยุติกนิกายนั้น กล่าวได้ว่ามนุษย์ยังไม่ใช่มนุษย์ที่มีความสำคัญอยู่ในตัวเองอย่างที่เรารู้จักกันในปัจจุบัน หากแต่ตามคติความเชื่อแบบเก่าที่ผสมผสานกันระหว่างพุทธกับพราหมณ์นั้น มนุษย์เป็นเพียงสัตว์ที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิด การเกิดขึ้นของขบวนการปฏิรูปพุทธศาสนาที่มีพระวชิรญาณภิกขุเป็นผู้นำ ได้เร่งเร้าให้เกิดคติดเกี่ยวกับมนุษย์ที่ใกล้เคียงกับแนวคิดมนุษยนิยมและเน้นกระบวนการคิดอย่างมีเหตุมีผล โดยมีมนุษย์และชีวิตทางโลกย์เป็นศูนย์กลางมากขึ้นอย่างไม่เคยมีมาก่อน^{๔๔} คติความเชื่ออย่างใหม่อันนี้ไม่เพียงแต่ก่อให้เกิดคำถามต่อคติความเชื่อดั้งเดิมของสยามเองเท่านั้น แต่ยังก่อให้เกิดคำถามต่อคติความเชื่อของคริสตศาสนาด้วย

แม้จะเป็นคติดีที่สืบรับอิทธิพลจากความเปลี่ยนแปลงของคริสตศาสนาเองก็ตาม เพราะคติดีเกี่ยวกับ “พระเจ้า” ของชาวคริสต์นั้นดูจะไม่ต่างจากคติดีเกี่ยวกับ “ผี” และหรือ “เทพเทวา” ของ

^{๔๔} โปรตุเกสและอินเดีย นิธิ เอียวศรีวงศ์. “พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์.” ใน ปากกัและใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๔๓), หน้า ๔๔๙-๕๐๔.

ชาวสยามมาแต่ดั้งเดิม ซึ่งถูกปฏิเสธไปแล้วโดยธรรมยุติกนิกาย คำถามในลักษณะเดียวกับที่มีต่อ "ผี" จึงเป็นคำถามที่สามารถถามต่อ "พระเจ้า" ได้เช่นกัน แม้จะเป็นการถกเถียงที่ค่อนข้างอ่อนไหว แต่กลับปรากฏว่าหมอสมิธและ "จดหมายเหตุสยามไสย" ก็เปิดพื้นที่ให้กับความเห็นที่แตกต่างกัน ทั้งสองสายนี้อย่างเต็มที่ จึงปรากฏมีผู้ตั้งคำถามต่อความจริงเกี่ยวกับ "พระเจ้า" ของชาวคริสต์ ดังตัวอย่างเช่นจดหมายฉบับหนึ่งที่มีถึงหมอสมิธมีใจความสำคัญขึ้นต้นว่า:

"ขอแจ้งความมายังท่านครูสมิธ ด้วยข้าพเจ้าได้รับจดหมายเหตุสยามไสย ลงวันพุธเดือนหกขึ้นหกค่ำแผ่นที่ ๑๕๐ ว่าด้วยพระเจ้าองค์เดียวกัน อย่างสำคัญว่าพระของท่านพระของเราท่านจะแจ้งเหตุออกให้กระจ่าง คือ พระเปนพระถมตันเหตุเดิมไม่ใช่ฤา พวกข้าพเจ้าจะรับยังไม่ได้ เพราะยังมีความสงสัยอยู่ ที่ว่าท่านเสมอตันเสมอปลายท่านถาวรเปนนิจ ท่านไม่รู้เจบไม่รู้ใช้ ไม่รู้ตายไม่รู้เกิด คำนี้เปนน่าสงสัย ว่าท่านมาแต่ไหนเดิม ใครตั้งใครแต่งให้ท่านเปนพระเจ้า ใครมอบชีวิตมนุษย์แลสัตว์ให้ท่าน ๆ จึงเปนเจ้าของชีวิตทั้งสิ้น ขอท่านอธิบายให้พวกข้าพเจ้าเข้าใจให้เห็นความจริงบ้าง แต่ที่จะอ้างคำภีร์นั้น พวกข้าพเจ้ายังติดใจอยู่ ไม่ทราบว่สิ่งอะไรเปนพยานของคำภีร์ ฤาพระเจ้าเพียงแท้ท่านประทับตราลายมือของท่านไว้"^{๕๕}

ฝ่ายหมอสมิธพยายามตอบคำถามนี้ โดยการหยิบยกเรื่องราวของพระเยซูมาให้ความหมายใหม่ อธิบายว่า "พระเยซูนั้นคือพระเจ้าแบ่งภาคลงมาบังเกิด"^{๕๖} เนื่องจากว่า "พระเจ้า" นั้นไม่สามารถรับรู้ได้ในโลกเชิงประจักษ์ แต่พระเยซูนั้นทรงมีสถานะอีกอย่างหนึ่งที่สำคัญคือ การเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ การรับรู้พระเจ้าเป็นเรื่องยาก แต่รับรู้พระเยซูจะเป็นเรื่องง่ายมากกว่า เพราะสถานะการเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ทำให้รับรู้ถึงความมีตัวตนได้มากกว่า โดยนัยนี้แล้ว พระเจ้าเป็นสิ่งที่ไม่อาจรับรู้ได้แยกขาดจากพระเยซู เมื่อตอบคำถามนี้แล้วด้วยแนวทางดังกล่าว ฝ่ายหมอสมิธไม่รั้งรอที่จะโต้กลับฝ่ายพุทธ โดยการหยิบยกประเด็นเรื่องความเชื่อที่เหนือจริงของชาวสยามเกี่ยวกับ "เขาพระสุเมรุ" มาอภิปราย ดังปรากฏในการตอบจดหมายจากผู้อ่านมีใจความดังนี้:

"พระองค์ (พระเจ้า-ผู้อ้าง) ไม่ได้ทรงรูปให้มนุษย์เห็น มนุษย์ทั้งโลกย์ไม่เห็นพระองค์ ๆ เห็นมนุษย์ทั่วโลกย์ พระองค์สถิตอยู่บนสวรรค์เปนพระบิดา เปนพ

^{๕๕} "พระบรมโลกยนาถเจ้า." ใน จดหมายเหตุสยามไสย เล่ม ๒ แผ่น ๒๓ วันพุธเดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกจกศก ๑๒๔๖ (๒๔๒๗).

^{๕๖} "ว่าด้วยพระเจ้า." ใน จดหมายเหตุสยามไสย เล่ม ๒ แผ่น ๒๙ วันพุธเดือนหกขึ้น ๖ ค่ำ ปีวอกจกศก ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗).

ระบุตรพระวิญญาณ ในคำภีร์กล่าวว่าทั้งสามนี้เป็นพระเจ้าองค์เดียว ยกที่
 มนุษจะรู้ พระเยซูนั้นคือพระเจ้าแบ่งภาคลงมาบังเกิด เพื่อจะมาสั่งสอนมนุษย์ให้
 มนุษทั้งปวงจะได้เอาวิญญาณรอดไปยังสวรรค์ ไม่ต้องไปสู่นรก คำพระเยซูนั้น
เป็นคำพระเจ้าเที่ยงแท้ไม่ได้กล่าวคำเท็จไม่เหมือนคำแลศาสนามนุษย์ กล่าวถึง
เขาพระสุเมรุ มีอาคารวิถันต่าง ๆ ฟังดูน่าหัวร่อ บางคนมักเชื่อง่ายไม่พิเคราะห์
ความให้เลอียด ซึ่งครูสมิธจะต้องแจงออกไปให้กระจ่าง พระเยซูคราวนั้นปรากฏ
 แก่ตามนุษรูปเป็นมนุษย์วิญญาณเป็นพระเจ้า”^{๖๐}

แต่ทั้งนี้ชาวสยามที่หมอสมิธกำลังตอบคำถามอยู่ในขณะนั้น ไม่ได้เชื่อถือเรื่องซมพูทวิปและ
 เขาพระสุเมรุอีกต่อไปแล้ว จึงเหมือนเป็นการนอกประเด็น อีกทั้งการอธิบายให้ความหมายต่อ “พระ
 เจ้า” ในลักษณะเชื่อมโยงกับ “พระเยซู” ที่เป็นมนุษย์หรือบุคคลในประวัติศาสตร์แล้วยกให้เป็น “พระ
 เจ้า” เช่นนี้ มีปัญหาใหญ่ที่ต้องเผชิญมากขึ้นไปอีก เพราะกระทบกับคติพื้นฐานของคริสต์ที่ว่าด้วย
 พระเจ้าองค์เดียว เมื่อพระเยซูเป็นบุตรของพระเจ้าหรือแบ่งภาคลงมา ก็เท่ากับทรงเป็นพระเจ้าด้วย
 และเมื่อพระเยซูเป็นพระเจ้าด้วย ก็เท่ากับว่ามีพระเจ้าสององค์

ที่สำคัญคือ ฝ่ายหมอสมิธก็เกรงว่าชาวสยามจะเข้าใจไปว่า การเป็นพระเจ้าของพระเยซูนั้น
 มีลักษณะเป็นแบบเดียวกับการเป็นสมมติเทพของกษัตริย์สยาม หรือไม่ก็อาจเข้าใจว่าเป็นลักษณะ
 เดียวกับการที่มนุษย์สั่งสมบุญจนได้เป็นเทพเป็นพระเจ้าในภพหน้า ดังที่มีอยู่ระบบความเชื่อเดิม
 ของชาวสยาม ฝ่ายหมอสมิธจึงอธิบายใหม่ด้วยการปฏิเสธความเป็นมนุษย์ของพระเยซู ทำให้พระ
 เจ้า (ที่รับรู้โดยแยกขาดจากพระเยซูไม่ได้) ไม่สามารถเป็นที่มาของสถานะ “ความเป็นผู้มีบุญ” ของ
 มนุษย์อื่นใดได้ มนุษย์ในจักรวาลตามระบบความเชื่อที่พยายามผสมผสานกัน ระหว่างคริสต์กับ
 พุทธจึงเป็นมนุษย์ที่จะเลื่อนสถานะไปเป็นพระเจ้าไม่ได้

จากจุดนี้ “พระเจ้า” กับ “มนุษย์” จึงถูกแยกออกจากกันในทางคำอธิบาย ซึ่งเป็นสิ่งที่จะเกิด
 เงื่อนไขเปิดไปสู่การสร้างคำอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมและธรรมชาติ โดยมีมนุษย์เป็น
 ศูนย์กลางมากขึ้น ดังปรากฏคำอธิบายที่จะทรงอิทธิพลต่อระบบความเชื่อพื้นฐานในสังคมสยามใน
 เวลาต่อมาดังนี้:

“พระเจ้าไม่ใช่มนุษย์ มนุษจะเป้นพระเจ้าไม่ได้ พระเยซูนั้นคราวปรากฏ
 แก่ตามนุษร่างกายเป็นมนุษย์ก็จริงแต่วิญญาณเป็นพระเจ้า คือท่านปาตีหารได้
 ต่าง ๆ ท่านเดินบนหน้าน้ำก็ได้ คนตายท่านบอกให้เป้น คนหูหนวกทำให้หูได้

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, ชิดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

ยีน คนตาบอดทำตาเห็น คนใบ้ทำให้พูดได้ พระองค์มาต้องตรึงอยู่ที่ไม้กางเขน คือจะให้ประจักษ์แก่ตาโลกย พระองค์มาตายมาถ่ายโทษมนุษย์ เมื่อพระองค์ กลับเป็นแล้วจะเหาะขึ้นไปยังสวรรค์นั่นคือ มาโปรดมนุษย์ ๆ ซึ่งได้เห็นจริงทำตาม โอวาทสั่งสอน พระองค์ต้องตรึงรับพระราชอาญาแทนคนบาป เพื่อให้คนบาป ที่เชื่อนั้นจะรอดได้ ในคริสตศาสนามีพยานได้รู้เห็น คนชาวยุโรปจึงได้เชื่อ คน ยูโรปไม่เชื่อการอะไรง่าย ๆ ไม่เหมือนกับคนประเทศอื่น ท่านผู้ได้เรียบเรียงตบ แต่งก็ไม่มีใครรู้วิชาลึกลับกล่าวความเป็นคำเทศมาสำคัญเขาเป็นจริง คือ เขาพระสุ เมร สูงแปดหมื่นสี่พันโยชน์ ท่านผู้ใดเป็นผู้ใดเป็นผู้ขึ้นไปวัดก็ไม่ปรากฏ จะ พรรณาต่อไปเป็นการยืดยาวนาน ถ้าท่านผู้ใดอยากจะรู้ความให้ละเอียด จงเชิญ ไปขอซื้อหนังสือปุจฉาและวิสัชนาในศาสนาแท้จริง ๆ พระคำภีร์บริสุทธิของพระ เจ้าแท้จริง เพียรเรียนเพียรประพฤติตามจึงจะรู้เป็นแน่ ศาสนาข้างไหนจริงข้าง ไหนไม่จริง”^{๕๒}

จะเห็นได้ว่าเหตุผลนั้นถูกใช้มาอธิบายได้ เหตุผลถูกนำมาใช้ในการอธิบายความเชื่อพื้นฐาน ที่เห็นจริง แม้กระทั่งประเด็นเรื่องการมีอยู่หรือไม่ของพระเจ้า เหตุผลจึงเป็นเครื่องมือสำคัญ สำหรับการเผยแพร่ศาสนา ทั้งนี้ก็เพราะความเชื่ออีกอย่างที่เป็นพื้นฐานให้นับเอียงไปในการนั้น ได้แก่ ความเชื่อที่ว่าเหตุผลสามารถนำเราเข้าถึงความจริงได้ ผู้ใดมีความสามารถในการใช้เหตุผล ผู้นั้นก็จะสามารถอธิบายให้ความหมายต่อความรู้และความจริงได้ ความเชื่อพื้นฐานที่เห็นจริงอัน เป็นลักษณะทั่วไปของศาสนาและระบบความคิดแบบก่อนสมัยใหม่ จะถูกมองคู่ขนานกับ “ความ เป็นอื่น” ด้วย ดังจะเห็นได้ว่า ทั้งฝ่ายคริสต์และพุทธต่างก็มักอาศัยอำนาจของเหตุผล มาทำการ ปกป้องความเชื่อพื้นฐานที่เห็นจริงของตนเอง ยกย่องยอมรับว่าความเชื่ออันนั้นทั้งเป็นจริงและมี เหตุผล ขณะความเชื่อที่เห็นจริงของอีกฝ่ายจะถูกมองไม่เป็นความจริง ไม่เป็นเหตุผล กระทั่งเกิด การดูถูกดูแคลนความเชื่อของอีกฝ่ายว่าด้อยกว่าความเชื่อของตน ทั้งที่หากมองจากมุมอื่นที่ไม่ใช่ทั้ง พุทธและคริสต์ขณะนั้นแล้ว ความเชื่อทั้งสองอาจถูกมองได้ว่าไม่เป็นจริงและไม่มีเหตุผลได้ทั้งสอง กรณีนี ความเชื่อจึงเกี่ยวพันกับ “ความเป็นการเมือง” ก็ตรงจุดนี้!

การวิวาทะถกเถียงระหว่างคริสต์กับพุทธในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ แม้ไม่มีข้อสรุปที่แน่ ชัด แต่ก็ส่งผลทำให้คติความเชื่อทั้งสองสายนี้ได้ถูกนำเสนอต่อสาธารณะ และแม้การเผยแพร่คริสต์ ศาสนาในช่วงเวลานั้นจะไม่ประสบความสำเร็จมากเท่าที่ตั้งเป้าหมายกันไว้ แต่กล่าวได้ว่าการ นำเสนอคติความเชื่อของบาทหลวงมิชชันนารี ก็มีผลอย่างสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องทำการ

^{๕๒} “มนุษย์เป็นพระเจ้าไม่ได้.” ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๒ หน้า ๒๙ วันพฤหัสบดีขึ้น ๖ ค่ำ ปีมอกจกศก ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗).

ปรับเปลี่ยนคติความเชื่อพื้นฐานของตน จนสามารถก่อรูปความคิดความเชื่อของตนเองที่เป็นส่วนผสมผสานกัน ระหว่างความเชื่อแบบใหม่ที่เข้ามากับความเชื่อแบบเก่าที่เป็นสิทธิธรรมของอำนาจอยู่ในขณะนั้น

แต่ไม่ได้หมายความว่า พุทธของชาวสยามจะเป็นฝ่ายปรับตัวเข้าหาคริสต์ของชาวตะวันตก อยู่เพียงด้านเดียว ฝ่ายคริสต์เองเมื่อต้องเผยแผ่ศาสนาก็จำเป็นต้องปรับตัวต่อคติความเชื่อของชาวพื้นเมืองด้วยเช่นกัน ในท่ามกลางกระบวนการดังกล่าวนี้เอง ความเชื่อเกี่ยวกับยุคพระศรีอารีย์ถูกแทนที่ด้วยภาพตัวแทนของความเป็นยุโรป แสดงความเหนือกว่าของอารยธรรมยุโรปที่มีต่อสยามแบบเก่า อธิบายว่าอารยธรรมยุโรปจะเป็นที่มาของยุคสมัยที่มนุษย์จะได้บรรลุถึงความสุขความเจริญ เหมือนดังที่มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับยุคพระศรีอารีย์ แทนที่โลกทัศน์เดิมด้วยระบบความเชื่ออย่างใหม่ ระบบหลายผัหลายเมียเป็นจุดบัพพรวงของสังคมวัฒนธรรมแบบเก่าของสยามในทัศนะของชาวตะวันตก จึงปรากฏการนำเอาคตินิยมแบบผัวเดียวเมียเดียวที่เริ่มแพร่หลายในยุโรปขณะนั้น มาเป็นมาตรฐานชีวิตตัดสินคุณค่าว่ายุคสมัยแห่งความสุขความเจริญของชาวสยามที่มีชื่อเรียกว่า "ยุคพระศรีอารีย์" ที่ยังอยู่ในจินตนาการห่างไกลจากความจริงในโลกปัจจุบันของชาวสยามขณะนั้น ชาวยุโรปได้บรรลุถึงแล้ว สร้างภาพลวงว่าอารยธรรมตะวันตกก้าวหน้ากว่าสยาม ดังปรากฏมีผู้แสดงความเห็นว่า :

"ครั้งได้ยินว่าชาวยุโรปอเมริกันแต่ชั้นกระษัตริ์ เขาก็มีมะเขีแต่ผู้เดียว เสนาบดีก็มีเมียคนเดียว ทั้งเสฐีราชภรณ์นั้นเล่าก็มีเมียคนเดียว ดู ๆ ก็เหมือนเขาถือศาสนาพระศรีอารียะไมตรี เพราะข้าพเจ้าได้ฟังในพระสูตรมีว่า มหาชนในศาสนาพระศรีอารียะไมตรี มีผัวเดียวเมียเดียว แลเขารักซึ่งกันแลกันทั้งสิ้น ประเทศยุโรปอเมริกันเขาถือลัทธิสมศาสนาพระศรีอารียะไมตรี เหตุฉะนี้ ข้าพเจ้าทำบุญสิ่งหนึ่งสิ่งใด ตั้งสัตยอะธิธานว่าถ้าข้าพเจ้าตายขอให้ไปเกิดในประเทศที่ถือลัทธิผัวเดียวเมียเดียว แลไม่ปนทาสกันแลกันนั้นเทญ"^{๕๓}

ผลกระทบอย่างสำคัญที่เกิดจากการอธิบายเช่นนี้ ก็เช่นเดียวกับกรณีชมพูทวีปและเขาพระสุเมรุ "พระศรีอารีย์" ก็ถูกทำให้หมดความศักดิ์สิทธิ์ลงในสายตาของชนชั้นนำสยาม กลายเป็นความเชื่อที่เป็นอื่นไป และเป็นสิ่งสะท้อนความบัพพรวงของยุคเก่าก่อนตะวันตกจะเข้ามามีอิทธิพลกำหนดมาตรฐานความเชื่อ ความดีด้อยกว่าโดยเปรียบเทียบกับตะวันตกของสยามถูกอธิบายให้ ความหมายจนเกินจริง แต่อย่างไรก็ตามการอธิบายแบบนี้ก็เป็นที่ยอมรับของชนชั้นนำ

^{๕๓} "ชาวสยามเห็นดีในการผัวเมียจำเพาะๆ." ใน *จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๓* แผ่น ๖ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปิวอกจอศก ๑๒๔๖ (๒๔๒๗).

สยาม เพราะคติความเชื่อและจินตนาการเรื่องเล่าเกี่ยวกับยุคสมัย "พระศรีอารีย์" ไม่ได้มีส่วนสร้างสิทธิธรรมในการอยู่ในอำนาจของชนชั้นนำสยามในขณะนั้นไปแล้ว จุดมุ่งหมายของรัฐสยามไม่ได้จะเป็นรัฐในแง่จิตวิญญาณอีกต่อไป หากแต่จะเป็นรัฐในเชิงดินแดน ซึ่งต้องอาศัยคำอธิบายที่ยืดโยงกับโลกในเชิงประจักษ์แบบตะวันตก ฉะนั้นแล้วคติความเชื่อแบบตะวันตกจึงถูกมองเป็นเงื่อนไขสำหรับการสร้างสิทธิธรรมแบบใหม่นี้ขึ้นมาั่นเอง

การตอบโต้ข่าวลือและหนังสือทำนาย

ในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ในระยะเดียวกับที่ไพร่ราษฎรเผชิญกับปัญหาหิวอดโรคระบาด คร่าชีวิตผู้คนไปเป็นจำนวนมาก ใจผู้ร้ายชุกชุมขึ้นในบริเวณรอบ ๆ พระนคร โดยที่ทางฝ่ายรัฐบาลยังจัดการแก้ไขปัญหาไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ก็ได้เกิดกรณีกระแสข่าวลือและหนังสือเวียนทำนายเหตุเภทภัยต่าง ๆ แพร่หลายขึ้น เนื้อความในหนังสือเหล่านี้มักจะสอดคล้องตรงกัน โดยกล่าวอ้างว่า พระยายมราชตนหนึ่งจะมาจากเมืองปราจีน (ปราจีนบุรี) ที่ติดกับเขมรส่วนนอก หลังจากเกิดความไข้ระบาดหนักขึ้น ในเดือนแปด ขึ้นสามค่ำ สุนัขจะหอน ไก่จะขัน พระยายมราชตนนั้นจะมาเอาคนทั้งหลายไปอยู่ด้วย กองกระดูกจะเกลื่อนถนน ลงท้ายหนังสือทำนายเหล่านี้มักจะสอนสั่งให้ท่องบ่นคาถาภาวนา ห้ามรับประทานของสดของคาว ห้ามไม่ให้จุดได้คบเพลิงในเวลากลางคืน และที่สำคัญคือมักจะสั่งให้ผู้ได้รับหนังสือฉบับนั้น ๆ ทำการคัดลอกบอกต่อ ๆ กันไป^{๕๔}

เดิมที่รัฐบาลไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก จนกระทั่งหนังสือทำนายและข่าวลือเกี่ยวกับการมาของพระยายมราชเป็นที่โจษขานกันทั่วไป ไพร่ราษฎรพากันวิตกหวาดกลัว รัฐบาลจึงตอบโต้หนังสือทำนายนี้โดยการออก "ประกาศว่าด้วยการที่เชื่อถือคำเล่าลือต่าง ๆ." (ลงวันอังคาร เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีวอกจอกศก ๑๒๔๖/๒๔๒๗) ห้ามมิให้เชื่อถือหรือปฏิบัติตามหนังสือทำนายและข่าวลือเกี่ยวกับการมาของพระยายมราชจากเมืองปราจีน ใจความสำคัญตอนหนึ่งระบุไว้ว่า:

"ทรงพระราชดำริเห็นว่าคุณายอย่างนี้ เคยมีมาไม่รู้กี่สิบครั้งก็สิบหน จนข้าจันจิตชินหูเต็มทีแล้ว ราษฎรก็ยงภากันเชื่อถือได้ทุกครั้งทุกคราว เพราะความที่มักเชื่อง่ายกลัวตายเกินไป จนไม่รู้จักเลือกเท็จเลือกจริง เมื่อจะคิดถอยหลังขึ้นไปว่าแต่ก่อน ๆ คำทำนายเหล่านี้มีมากี่ครั้งก็คราวถูกบ้างตาไม่ ก็จะเห็นได้ว่าที่กำหนดวันคืนมาว่าจะเปนเมื่อนั้นเมื่อนี้ ไม่ได้ถูกเลยสักครั้ง เปนแต่คน

^{๕๔} "ประกาศว่าด้วยการที่เชื่อถือคำเล่าลือต่าง ๆ." ใน *จดหมายเหตุสยามสมัย* เล่ม ๒ แผ่น ๒๓ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกจอกศก ๑๒๔๖ (๒๔๒๗).

มักจะฟังแต่เวลาที่มาพูด แล้วไม่ได้จดจำสังเกตไว้ พันกำหนดวันที่ว่าแล้วก็แล้วกันไป ไม่จับปดจับเท็จให้ตลอด”^{๕๕}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า หนังสือทำนายนี้นั้น “เป็นอุบายเก่าแก่ของพวกผู้ร้ายที่จะขึ้นชะโมยเขาให้ได้สะดวก”^{๕๖} และทรงโต้แย้งผ่าน “ประกาศว่าด้วยการที่เชื่อถือคำเล่าลือต่าง ๆ” ว่าหนังสือทำนายนี้นั้นเขียนขึ้นโดยมนุษย์ซึ่งประพฤติดันเป็น “ผู้ร้าย” ไม่ใช่มาจากผีสิงเทวดา ดังปรากฏพระราชวินิจฉัยว่า “ซึ่งจะเป็นของผีสิงเทวดาว่า ถ้าผีสิงเทวดาว่าคงจะพูดภาษามครดึกว่า จะไม่เชอะเหมือนดั่งนี้... การเรื่องนี้เป็นแต่อุบายของคนโกง ถาคนสนุกนี้ในการไม่ชอบธรรม คิดฟ้อลวงคนให้ตื่นตกใจลุ่มหลงไป แล้วจะได้ทำการทุจริตต่าง ๆ ตามปรารถนา”^{๕๗}

แต่ในเมื่อมีไฟรัษาฎรลัมตายจากโรคระบาดเป็นจำนวนมาก ก็ทำให้เนื้อความในหนังสือทำนายนี้นั้นที่เชื่อถือเห็นเป็นจริงตามนั้น ผู้คนเป็นจำนวนมากยังคงเห็นคล้อยตามหนังสือทำนายน และปฏิบัติตนตามคำแนะนำของหนังสือทำนายน ฝ่ายรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พยายามแก้ไขปัญหาระบาดโรคระบาด โดยป่าวประกาศให้ไฟรัษาฎรปิดกวาดทำความสะอาดบ้านเรือน ห้ามกินอาหารที่บูดเสีย ใครเจ็บไข้ได้ป่วยก็ให้ชวนชวยหาชวยยามากิน และให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการเอายาไปตั้งแจกจ่ายแก่ไฟรัษาฎร และรับหน้าที่ทำการรักษาพยาบาลผู้ป่วยไข้อยู่ที่โรงหมอลง^{๕๘} พร้อมทั้งนั้นก็จัดการตอบโต้หนังสือทำนายนต่าง ๆ ที่ฝ่ายรัฐบาลมองว่าเป็นสาเหตุทำให้ไฟรัษาฎรเกิดความสะดุ้งกลัว อยู่แต่กับบ้านเรือนไม่มารับยาและการรักษาพยาบาลจากโรงหมอลง ด้วยกลัวว่าพระยายมราชจะมาเอาตัวไป

รัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอบโต้หนังสือทำนายน ด้วยวิธีการสร้างการรับรู้ความจริงเชิงประจักษ์โต้แย้งความจริงที่ถูกสร้างขึ้นตามกรอบความเชื่อดั้งเดิม รัฐบาลพยายามแสดงตนเป็นผู้เข้าถึงความจริงมากกว่าผู้แต่งหนังสือทำนายน ทำลายความน่าเชื่อถือของหนังสือทำนายนว่าไปปกกล่าวความไม่จริง ที่สำคัญคือการพิสูจน์ความจริงด้วยวิธีการรับรู้ข้อเท็จจริงในเชิงประจักษ์ ครั้นถึงเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ ซึ่งเป็นวันที่หนังสือทำนายนระบุว่า พระยายมราชจะมาจากเมืองปราจิณ กระจกจะเกลื่อนถนน ผู้คนจะล้มตายกันมาก ฯลฯ

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน.

รัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงให้ออก “ประกาศเพิ่มเติมว่าด้วยการเชื่อถือคำเล่าลือต่าง ๆ.” (ลงวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกจอศก ๑๒๔๖/๒๔๒๗)^{๘๘} ซึ่งแจ้งว่าทางการได้ให้เจ้าพนักงานกรมพระนครบาล ตรวจทำบัญชีที่ป่าช้าวัดต่าง ๆ ทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา พบว่า ในเดือน ๖ มีคนป่วยเป็นอหิวาตกโรคเสียชีวิต แล้วถูกนำมาที่ป่าช้าตามวัดต่าง ๆ ๒๓ แห่ง เป็นชาย ๑๒๑ คน หญิง ๖๘ คน รวมเป็น ๑๘๙ คน ครั้นถึงเดือน ๗ มีคนตายถูกนำมาที่ป่าช้าวัดฝั่งตะวันออก ๖ แห่ง ฝั่งตะวันตกอีก ๖ แห่ง เป็นชาย ๔๖ คน เป็นหญิง ๑๘ คน รวมเป็น ๖๔ คน^{๘๙} ซึ่งเป็นตัวเลขที่พยายามยืนยันว่า การรักษาพยาบาลตามที่รัฐบาลจัดหาให้ในช่วงเดือน ๕ ถึงเดือน ๘ นั้นได้ผลสำเร็จ มีผู้ป่วยเป็นอหิวาตกโรคจนเสียชีวิตลดน้อยลง และให้เป็นประจักษ์พยานยืนยันว่า ไม่เป็นจริงตามที่หนังสือทำนายว่าไว้ ทั้งนี้ก็โดย “การสังเกตตามเคยที่เห็น ย่อมจะแน่ว่าที่นี้กเดาขึ้นเฉย ๆ อยากจะให้เปนก็ว่าไป โดยความคดโกง หลอกลวง เช็ดเสียบ้างเกิดอย่าเชื่อนักเลย”^{๙๐}

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ รัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้นำเอา “พระราชกำหนดให้เลิกตำราทำนายผู้มีบุญ” ที่เคยประกาศใช้ในปี พ.ศ. ๒๓๕๙ (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๒) กลับมาประกาศบังคับใช้อีกครั้ง โดยกำหนดโทษผู้ที่แต่งและเผยแพร่หนังสือทำนายผู้มีบุญให้มีความผิด “เสมอโทษกระบถ”^{๙๑} พร้อมกับให้เก็บริบเอาหนังสือทำนายเหตุเภทภัยต่าง ๆ มาเผาทำลาย ห้ามไม่ให้ผู้ใดมีไว้ครอบครอง ยกกระต๊อบผู้แต่งและเผยแพร่หนังสือตำราเกี่ยวกับผู้มีบุญให้เป็น “กระบถประทุษร้ายต่อแผ่นดิน”^{๙๒} เพราะชนชั้นนำสยามมองเห็นแล้วว่า ผู้แต่งหนังสือทำนายเป็นปราชญ์ของพวกเขาที่ต่อต้านรัฐและระบบเจ้าขุนมูลนายของสยาม ไม่ใช่โจรผู้ร้ายธรรมดาอย่างที่เคยเข้าใจกันแต่ก่อน หากปล่อยให้หนังสือทำนายผู้มีบุญมีขึ้นแพร่หลายทั่วไปแล้ว ก็เป็นที่หวังเกรงว่าจะทำให้รัฐและชนชั้นนำต้อง:

“เสียไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ดุจยุ้งรินแมลงเม่าเข้ากองเพลิงใหญ่ เพราะใจเขานับถือตำราโกหกเป่นมูลเหตุ ครั้นจะละไว้ไปภายหน้าคนร้ายได้ตำราดั่งนี้จะคิดสมบัติบัลละเลงใจ เทียวพุดจาพ้อลวงชักชวนชายหญิง ให้เชื่อถือแอบอ้าง

^{๘๘} “ประกาศเพิ่มเติมว่าด้วยการเชื่อถือคำเล่าลือต่าง ๆ.” ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๒ แผ่น ๒๕ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกจอศก ๑๒๔๖ (๒๔๒๗).

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๙๑} “พระราชกำหนดให้เลิกตำราทำนายผู้มีบุญ.” ใน วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๒ แผ่น ๔๗ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ปิกุนนพศก ๑๒๔๙ (๒๔๓๐).

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน.

ว่าเป็นผู้มีบุญต้องกับตำรากล่าวไว้ ชายหญิงที่โหดเขลาเบาปัญญา ก็จะถูกกัน
หลงนิมนต์ถือว่าเป็นพุทธทำนายผู้มีบุญจะมาจริง จะทิ้งวิริยะพากเพียร ความ
อุสาหที่จะทำมาหากิน แลทำบุญให้ทานสะสมการกุศล จะปราศจากผลแล
ประโยชน์ในอันโลกย์ประโลกย์ซึ่งนี้ซึ่งน่า เป็นตำราโกหกจะละมิได้”^{๑๐๔}

การเสด็จประพาสต่างประเทศ-การเสด็จจากโลกเก่าสู่โลกใหม่

นอกจากนี้แล้ว การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวยังมีความสำคัญในแง่ที่ทำให้ชนชั้นนำสยามได้มีโอกาสเห็นโลกอื่นด้วยตนเอง^{๑๐๕} ส่งผลให้
เกิดความเข้าใจกันได้ทั่วไปว่าศูนย์กลางความเจริญก้าวหน้าของโลกยุคใหม่ที่กำลังจะมาถึงนั้น
ไม่ได้อยู่ที่เขาพระสุเมรุ ไม่ได้อยู่ที่ชมพูทวีปอีกต่อไปแล้ว แต่ศูนย์กลางดังกล่าวอยู่ที่ยุโรป นัยหนึ่ง
คืออยู่บนโลกนี้ไม่ใช่โลกหน้า หน้าทีรัฐและชนชั้นนำไม่ใช่อยู่ที่การเป็นผู้นำทางด้านจิตวิญญาณที่จะ
นำพาผู้คนสู่ความสุขในอีกโลกหนึ่งถัดไปอีกต่อไปแล้ว และความรู้ที่เป็นฐานรากของการรับรู้ความ
จริงก็ไม่ได้มาจากคติความเชื่อทางศาสนาอีกเช่นกัน เพราะวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ได้เข้ามามีบทบาท
ในเรื่องนี้อย่างเต็มที่

ก่อนหน้านั้น ก็ได้มีการเดินทางไปต่างประเทศโดยกลุ่มขุนนางและพวกพ่อค้าวานิชย์ แต่
ไม่ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใหญ่โตมากเท่าการเดินทางไปโดยองค์พระมหากษัตริย์และขุน
นางที่ไปนามคณะทูต ตัวแทนของรัฐและพระมหากษัตริย์ เช่น ในปี พ.ศ. ๒๔๐๐ พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงส่งคณะราชทูตไปยังประเทศอังกฤษ เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับพระ
นางเจ้าวิคตอเรีย โดยมีพระยามนตรีศรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นหัวหน้าคณะราชทูต มีหม่อม
ราชไชยเป็นล่าม และมีผู้ติดตามคณะราชทูตจำนวน ๒๒ คน^{๑๐๖} ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงให้
พระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วิโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ เป็นตัวแทนของ
พระองค์เสด็จไปร่วมพระราชพิธีฉลอง ๕๐ ปีแห่งการครองราชย์ของพระราชินีวิคตอเรีย พร้อมกันนั้น

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๐๕} โปรดดูรายละเอียดใน จลอง สุนทรวานิชย์. “การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป.” ใน กาญจนี ละอองศรี และธเนศ
อาภรณ์สุวรรณ (บก.). ลี้มโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔), หน้า ๒๒๗ - ๒๖๔ ; สุนทร ชุตินทรานนท์.
“การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ.๒๔๔๐: ความหมายเชิงสัญลักษณ์.” ใน กาญจนี ละอองศรี และธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (บก.). ลี้ม
โคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔), หน้า ๑๔๔ - ๒๒๖.

^{๑๐๖} โปรดดูรายละเอียดใน หม่อมราชไชย (ม.ร.ว. กระต่าย). นิราศลอนดอนและจดหมายเหตุเรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษใน
รัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ.๒๔๐๐ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๗.

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการก็ถือโอกาสเสด็จประพาสยุโรป สหรัฐอเมริกา แคนาดา และญี่ปุ่น เพื่อศึกษาแบบอย่างการปกครองและการพัฒนาของประเทศต่าง ๆ เหล่านั้น^{๑๑๑}

การไปต่างประเทศมีความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะช่วยให้ชนชั้นนำสยามได้มีพื้นที่และตัวตนในท่ามกลางโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปในขณะนั้น จากการเจริญสัมพันธ์ไมตรีก็ได้เปลี่ยนความหมายของการเดินทางไปเป็นการเดินทางเพื่อการศึกษาค้นคว้า การศึกษาดูงาน และกระทั่งเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ จากการรวบรวมของชาญวิทย์ เกษตรศิริ พบว่า ในระยะเวลากว่า ๔๒ ปีแห่งการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเสด็จต่างประเทศเป็นระยะทางไกลกว่าที่อดีตพระมหากษัตริย์พระองค์ไหนเคยกระทำมาก่อน (ที่มีใช้เหตุด้วยการทำสงคราม) การเสด็จพระราชดำเนินดังกล่าวมีทั้งที่เป็นเรื่องวิเทโศบาย การศึกษาดูงาน และบางกรณีก็เป็นเรื่องการพักผ่อนส่วนพระองค์หรือที่เรียกในสมัยนั้นว่า "ไปรเวต"^{๑๑๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศรวมทั้งหมด ๙ ครั้ง มีลำดับเวลาและสถานที่ดังต่อไปนี้

๑. ปีค.ศ. ๑๘๗๑/พ.ศ. ๒๔๑๓ เป็นการเสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาอย่างเป็นทางการเป็นครั้งแรก ทรงพระชนมายุเพียง ๑๘ พรรษา เป็นเวลารวม ๓๘ วัน ระหว่างวันที่ ๙ มีนาคม ถึง ๑๕ เมษายน มีผู้ติดตาม ๒๐๘ คน เป็นการเสด็จเพื่อศึกษาดูงานของอาณานิคมอังกฤษและดัตช์

๒. ปีค.ศ. ๑๘๗๑-๗๒/พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นการเสด็จเยือนอาณานิคมอินเดียของอังกฤษอย่างเป็นทางการ เพื่อทรงศึกษา "บริติชราช" ทั่วไปแคว้นสิงคโปร์ มะละกา ปีนัง มะละแหม่ง ย่างกุ้ง ขากลับแคว้นภูเก็ต เคดาห์ หาดใหญ่ และสงขลา เป็นระยะเวลารวม ๙๒ วัน มีผู้ติดตามจำนวน ๔๐ คน ทรงพระชนมายุ ๑๙ พรรษา

๓. ปีค.ศ. ๑๘๘๘/พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นการเสด็จเยือนรัฐมลายู คือ กลันตัน ตรังกานู ปัตตานี ในสมัยที่ยังเป็นรัฐบรรณาการของสยาม ต้องส่ง "บุหงามาศ" (ดอกไม้เงินดอกไม้ทอง) แก่สยามอยู่ครั้งนี้ทรงพระชนมายุ ๓๕ พรรษา นับเป็นการเสด็จที่ห่างจากครั้งก่อนถึง ๑๖ ปี

๔. ปีค.ศ. ๑๘๙๐/พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นการเสด็จเยือนบราซิลได้แก่บระนอง พังงา ภูเก็ต แล้วทรงข้ามไปยังลังกาวิ ปีนัง และเคดาห์ ระหว่างวันที่ ๑๖ เมษายนถึง ๑๕ มิถุนายน ขณะนั้นทรงพระชนมายุ ๓๗ พรรษา

^{๑๑๑} วิมลพรรณ ปิตร์วิชัย. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๖๔.

^{๑๑๒} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "รัชกาลที่ ๕ กับการเสด็จ อินเดีย พ.ศ. ๒๔๑๔ และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล (บก.). รัชกาลที่ ๕ : สยามกับอนุชาคนเฒ่าและชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี (พ.ศ. ๒๕๔๖-๒๕๔๖) (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโดยต่างประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๓๐.

๕. ปีค.ศ.๑๘๙๖/๒๔๓๙ เป็นการเสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาเป็นครั้งที่สอง ครั้งนี้เป็น การเสด็จอย่าง "ไปรเวต" เป็นการส่วนพระองค์ ตั้งแต่วันที่ ๙ พฤษภาคมถึง ๒๘ สิงหาคม เป็นเวลา รวม ๓ เดือน ๑๙ วัน เทียบนี้มี "ฝ่ายใน" คือ สมเด็จพระราชินีร่วมเสด็จไปด้วย กล่าวกันว่าครั้งนี้ เป็นการซ้อมใหญ่ก่อนที่จะมีการเสด็จประพาสยุโรป ขณะนั้นทรงพระชนมายุ ๔๓ พรรษา

๖. ปีค.ศ.๑๘๙๗/พ.ศ.๒๔๔๐ เป็นการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกอย่างเป็นทางการ เป็น เวลากว่า ๙ เดือน ขณะทรงพระชนมายุ ๔๔ พรรษา

๗. ปีค.ศ.๑๙๐๑/พ.ศ.๒๔๔๔ เป็นการเสด็จประพาสชวาเป็นครั้งที่สาม เป็นการเสด็จแบบ เป็นการส่วนพระองค์ รวมเป็นระยะเวลา ๘๐ วัน ขณะทรงพระชนมายุ ๔๘ พรรษา

๘. ปีค.ศ.๑๙๐๒/พ.ศ.๒๔๔๕ เป็นการเสด็จสิงคโปร์ระยะสั้น เพื่อเจรจากับข้าหลวงใหญ่ ในประเด็นปัญหาเรื่องรัฐมลายูเหนือ ขณะนั้นทรงพระชนมายุ ๔๙ พรรษา และ

๙. ปีค.ศ.๑๙๐๖-๐๗/พ.ศ.๒๔๔๙-๒๕๐ เป็นการเสด็จประพาสยุโรปเป็นการส่วนพระองค์ ครั้งที่สองและครั้งสุดท้าย ครั้งนี้เองที่ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง "ไกลบ้าน" ขึ้น ระหว่างวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ.๒๔๔๙ ถึง วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๕๐ รวมเวลาเกือบ ๘ เดือน ขากลับผ่าน ทางตราดและจันทบุรี ร่วมพิธีรับดินแดนเสียมเรียบและพระตะบองคิ่นจากฝรั่งเศส หลังจาก ที่ฝรั่งเศสได้ยึดครองไว้ตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๔๓๖ เนื่องจากเหตุการณ์กรณี ร.ศ.๑๑๒ ในการเสด็จครั้งนี้ทรง พระชนมายุ ๕๔ พรรษา อีก ๓ ปีต่อมา ก็เสด็จสวรรคต^{๑๐๕}

แม้ว่าในงานศึกษาชั้นหลัง ๆ จะให้ความสำคัญกับการเสด็จประพาสยุโรปเสียส่วนใหญ่ แต่ กลับน่าสนใจว่า ในจำนวนครั้งของการเสด็จประพาสข้างต้น ส่วนใหญ่เป็นการเสด็จไปยังอาณานิคม (โดยเฉพาะการเสด็จในครั้งปีแรก ๆ) เช่น อาณานิคมอังกฤษที่สิงคโปร์ มลายู และอังกฤษ อาณานิคมดัตช์ที่ชวา ที่เหลือเป็นการเสด็จไปยังรัฐบรรณาการของสยามเอง รวมทั้งการเสด็จยุโรป เป็นต้น นอกเหนือจากที่เป็นการเสด็จเพื่อศึกษาดูงานและการวิเทศขยายตัวที่มีการศึกษากันไว้ พอสมควรแล้ว ในการเสด็จอย่าง "ไปรเวต" ก็ยังมีประเด็นอื่น ๆ อีกมากที่ไม่มีการเขียนไว้ในงานแนวเฉลิมพระเกียรติเท่าไรนัก^{๑๐๖}

นอกจากเป็นการศึกษาดูงานแล้ว การเสด็จต่างประเทศยังมีความสำคัญที่จะเป็นเครื่อง แสดงตัวตนของสยามในฐานะรัฐที่มีเอกราชและความคิดวิไลซ์ จึงมีการดำเนินการต่าง ๆ ของทางการ สยามในการติดต่อประสานงานกับข้าราชการชั้นสูงของประเทศนั้น ๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งการต้อนรับ

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐-๓๑.

^{๑๐๖} เช่นที่สุพรรณสะท้อนไว้ใน สุพรรณ แจ่มเวิ. "รัชกาลที่ ๕ ทรง "เที่ยวกลางคืน" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๙ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๕๐), หน้า ๘๑-๑๐๖.

อย่างเป็นทางการ จะได้เป็นพระเกียรติแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทรงมีฐานะเช่นเดียวกับผู้ปกครองยุโรป^{๑๑๑} ซึ่งก็มีทั้งความสำเร็จและล้มเหลวในการแสดงองค์ดังกล่าว

การเสด็จต่างประเทศแต่ละครั้ง โดยเฉพาะการเสด็จอย่างเป็นทางการ ทรงได้รับการต้อนรับจากข้าราชการระดับสูง พ่อค้าคหบดี ตลอดจนประชาชนทั่วไปในประเทศนั้น ๆ ประเทศต่าง ๆ ที่ทรงเสด็จผ่านไปในแต่ละคราว มีการจัดพิธีการต้อนรับอย่างเป็นทางการ รวมทั้งการเข้าเฝ้าถวายพระพร ซึ่งผู้กล่าวคำถวายต่างก็สรรเสริญพระองค์ตามคติความเชื่อทางจารีตของแต่ละชาติ ภาษา ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าในคำกล่าวถวายพระพรนั้น ผู้กล่าวต่างเชื่อมโยงพระบารมีของพระองค์กับความสำคัญที่มีต่อพระราชอาณาเขต (สยาม)

ในคราวเสด็จประพาสอาณาจักรอังกฤที่อินเดีย พ.ศ. ๒๔๑๔ พวกพ่อค้านายห้างซึ่งนับถือคริสต์กล่าวคำถวายพระพรถวายในที่ประชุม "โกดเฮาส์" ณ เมืองปีนังว่า "เมืองปีนังนี้อยู่ใกล้ชิดกับพระราชอาณาเขตของพระองค์ การค้าขายในเมืองนี้ กับหัวเมืองซึ่งขึ้นกรุงสยามที่อยู่ในมลายูเปนนินสุลา แลเมืองภูเก็ตนี้เป็นอันมาก... ที่พระองค์เสด็จประพาสเมืองต่างประเทศ พระองค์คงจะเข้าพระทัยมากในการที่พระองค์หวังพระทัยที่จะทำนุบำรุงแผ่นดินสยาม ให้มีความสุขเจริญขึ้น เพราะการค้าขายกับเมืองต่างประเทศกับพระราชอาณาเขตอันใหญ่ ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าเชิญพระองค์มาครอบครองแผ่นดิน"^{๑๑๒}

ส่วนพ่อค้ามุสลิม หรือที่หลักฐานเรียกพวกเขาว่า "มหมัดแขก" กล่าวถวายพระพรสรรเสริญพระองค์ว่า "พระองค์มีพระทัยประกอบไปด้วยเมตตากรุณาอยู่เสมอ... สมควรที่พระองค์เป็นผู้ปกครองพระราชอาณาเขต บารมีของพระองค์ไม่รู้สิ้นสุด พระบาทของพระองค์นั้นเหมือนดังดอกประทุมชาติที่อยู่ในสระพระราศีของพระองค์นั้น เหมือนดอกไม้สีแดง เมื่อฤดูคิมหันต์ พระมังสาของพระองค์นั้นก็หอมแลบริสุทธิ ความบาปของพระองค์นั้นก็ล้างอยู่เสมอไปเองทุกวัน สัปเยกต์ของพระองค์ก็ได้สรรเสริญพระบารมีของพระองค์อยู่เสมอ พระองค์นั้นก็สว่างรุ่งเรือง พระผู้เป็นเจ้าโปรดให้พระองค์มีพระทัยที่จะทำนุบำรุงพระราชอาณาเขตให้กว้างขวางออกไป แลมิให้พระราชอาณาเขตของพระองค์นั้นน้อยไปได้ พระองค์เป็นที่รักใคร่แห่งกษัตริย์เมืองอื่น ๆ พระองค์ก็รักใคร่กษัตริย์เมืองอื่น ๆ เหมือนกัน พระองค์ก็เป็นที่ทำนุบำรุงเจ้าประเทศราชที่อยู่ในบังคับของ

^{๑๑๑} กรมการ สาดรปุรง. "การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวีย และเสมารัง ในปี ๑๘๗๑ และการพิสูจน์ "ตัวตน" ของสยามในฐานะของรัฐเอกราช." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล (บก.). รัชกาลที่ ๕ : สยามกับอนาคตและชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๕๔๖) (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโดยใต้ประเทศไทย และมูลนิธิโครงการดาราศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗๑-๒๐๑.

^{๑๑๒} จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๘), หน้า ๗๑ (พิมพ์ในการพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช ณ เมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๖๘).

พระองค์ พระองค์เป็นกษัตริย์อันงดงาม พระองค์เป็นกษัตริย์ซึ่งมีความเมตตากรุณาต่าง ๆ พระองค์เป็นกษัตริย์ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าของได้ให้พรอยู่เสมอ และมีพระทัยกว้างขวางที่จะทำทาน พระองค์เป็นกษัตริย์อันใหญ่ยิ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตแผ่นดินสยาม”^{๑๑๓}

ฝ่ายพ่อค้าชาวจีนฮกเกี้ยน ก็ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ได้กล่าวคำถวายพระพรว่า “พระองค์ได้สร้างพระบารมีมาแต่ปางก่อนมาก บริบูรณ์ไปด้วยความสุขสำราญในพระราชหฤทัยของพระองค์ ทรงคิดการสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ตั้งอยู่ในยุติธรรม แลทรงพระเมตตากรุณาแก่อาณาประชาราษฎร์ ซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตของพระองค์ให้มีความสุขเจริญทั่วกัน ซึ่งพระองค์มีพระราชหฤทัยเสด็จออกมาเที่ยวทอดพระเนตรการต่าง ๆ ตามหัวเมืองต่างประเทศครั้งนี้ เรือพระที่นั่งที่ทรงออกมานั้น เปรียบเหมือนมังกรมาในท้องพระมหาสมุทรอันใหญ่แลมีอำนาจอาจป้องกันภัยต่าง ๆ ได้”^{๑๑๔}

และเมื่อเสด็จถึงเมืองมรแมนของพม่า ซึ่งแม้จะตกเป็นอาณานิคมอังกฤษไปแล้วในขณะนั้น แต่ด้วยวัฒนธรรมความเชื่อทางจารีตมีความใกล้เคียงกับสยามค่อนข้างมาก พวกพ่อค้าชาวพม่าจึงกล่าวถวายพระพรพระองค์ว่า ทรงเป็นเหมือน “สมเด็จพระเจ้าช้างเผือก ซึ่งมีอำนาจอันเต็มทุกประการ แลความยุติธรรมของพระองค์นั้น เหมือนอย่างน้ำซึ่งไหลลงมาจากสวรรค์ พระองค์เป็นเจ้าของดวงแสงพระอาทิตย์ สืบพระราชวงศ์มาจากพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีพระเดชานุภาพ ได้ปกครองกรุงอยุธยาทวารวดี เหมือนอย่างพระเจ้าในมิมิน แลพระเจ้าไวทยะมินแต่ก่อนมา ซึ่งได้รักษาทศพิธราชธรรมอยู่เสมอ ได้มีทางพระราชไมตรีอันสนิทกับคอเวนเมนต์อังกฤษ ซึ่งมีอำนาจว่าเมืองทั้งปวง พระองค์มีพระทัยยินดีเสด็จทอดพระเนตรอาณาเขตของอังกฤษในอินเดียแลเมืองพม่าเป็นเหตุใหญ่เกิดขึ้น”^{๑๑๕}

จากหลักฐานข้างต้น จะเห็นได้ว่าแม้จะมีพิธีการต้อนรับอย่างเป็นทางการ ซึ่งถือเป็นเครื่องแสดงการยอมรับจากชาวต่างประเทศ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะผู้ติดตามเสด็จต่างก็คาดหวังว่าจะได้รับการเสด็จในแต่ละครั้ง แต่ในคำกล่าวถวายพระพรผู้กล่าวแต่ละคนกลับเลือกสรรสรรเสริญพระองค์ด้วยคำในคติจารีต ซึ่งสะท้อนว่าแท้จริงแล้วพวกเขาหาได้ยอมรับพระองค์ในฐานะกษัตริย์แบบสมัยใหม่ จึงยังคงกล่าวสรรเสริญพระองค์ด้วยคำต่าง ๆ ตามคติความเชื่อเก่าของพวกเขา ทั้งนี้เป็นเพราะการเสด็จประพาสในลักษณะนี้ยังเป็นของใหม่ จึงไม่มีธรรมเนียมปฏิบัติเป็นแบบแผนมาแต่เก่าก่อน สำหรับประเทศเหล่านั้นกษัตริย์สยามมิได้อยู่ในฐานะ

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓ ขีดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕ ขีดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗ ขีดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

ผู้ปกครองอาณานิคมของตนเช่น ชนชั้นนำที่เป็นชาวอังกฤษและดัตช์ ขณะเดียวกันก็ไม่ใช่อำนาจปกครองของอาณานิคมอังกฤษและดัตช์^{๑๑๖}

แต่ความคาดหวังของชนชั้นนำสยาม ในการเสด็จต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นคือ การพิสูจน์พระองค์ในฐานะผู้ปกครองของรัฐที่มีสถานะทัดเทียมกับชนชั้นนำของประเทศผู้เป็นเจ้าของอาณานิคม ฝ่ายเจ้าอาณานิคมก็หวังจะใช้ประโยชน์จากกรณีการเสด็จของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้ทรงเป็นแบบอย่างแก่ชนชั้นนำท้องถิ่นในอาณานิคม ในแง่ที่ทรงเป็นกษัตริย์ที่ยอมรับความรู้และอำนาจในแบบฉบับของชาวตะวันตก ฉะนั้นความสำเร็จของพระองค์สำหรับฝ่ายอาณานิคมแล้ว จึงถือเป็นความสำเร็จของลัทธิอาณานิคมด้วย

ในส่วนของพวกพ่อค้าคหบดีที่เป็นกลุ่มผู้มาร่วมงานรับเสด็จนั้น นอกเหนือจากความมุ่งหมายทางการเมืองที่มีต่อชนชั้นนำรัฐอาณานิคมของตนเองแล้ว กล่าวได้ว่าพวกเขายังมุ่งหวังจะได้รับความร่วมมือหรือการคุ้มครองผลประโยชน์ของพวกเขา เนื่องจากมีการค้าขายติดต่อกับสยาม การต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะผู้ติดตาม จึงเป็นโอกาสอันดีที่จะได้ทำความรู้จักมักคุ้นกับชนชั้นนำสยามโดยตรง กระทั่งยอมแม้ต้องมาถวายความเคารพและกล่าวสรรเสริญพระบารมีต่าง ๆ นานา

อย่างไรก็ตาม กล่าวเฉพาะในแง่ที่การเสด็จต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย ก่อนหน้านั้นการเสด็จในลักษณะดังกล่าวเป็นเรื่องที่ไม่อาจเป็นจริงได้ เนื่องจากมีประเพณีห้ามไว้ในหมู่ชนชั้นสูงไม่ให้ออกนอกเขตแดนไปไกล นอกเสียจากว่าไปเพื่อการศึกษาสงครามเท่านั้น และในการเสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาในปีพ.ศ.๒๔๑๓ นั้น กงสุลอเมริกันได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในหนังสือราชการฉบับลงวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๑๓ ว่า “พระเจ้าแผ่นดิน... ได้เสด็จลงเรือพระที่นั่งไปในการเดินทางที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนและไม่เคยมีผู้มีอำนาจสูงชาวสยามคนใดกล้าเสี่ยงภัยออกนอกพระราชอาณาเขตในรัชสมัยของพระองค์มาก่อน”^{๑๑๗}

นอกจากนี้ สาคชิตอนันท์ สหาย นักวิชาการอินเดียที่ศึกษาเกี่ยวกับการเสด็จอินเดียของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังแสดงหลักฐานและอธิบายให้นัยยะสำคัญไว้ด้วยว่า “การเดินทางออกนอกพระราชอาณาเขตของชนชั้นสูงชาวสยามถือเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมายมานานนับหลายชั่วอายุคนแล้ว ดังปรากฏหลักฐานชัดเจนจากราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ

^{๑๑๖} วรรณิการ์ สาดตปรุง. “การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวีย และเสมารัง ในปี ๑๘๗๑ และการพิสูจน์ ‘ตัวตน’ ของสยามในฐานะของรัฐเอกราช.”

^{๑๑๗} สาคชิตอนันท์ สหาย. (Sachidanand Sahai). *๑.๕ เสด็จอินเดีย (India in 1872: As Seen by the Siamese)*. แปลโดย กัญจวิภา ศรีอุดม. (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโดยต่างประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๓ ชิดเส้นได้โดยผู้อ้าง.

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีถึงพระสหายชาวอเมริกันผู้หนึ่งเมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ค.ศ.๑๘๔๙/ พ.ศ.๒๓๙๒ ขณะที่ยังทรง (พระผนวชเป็นภิกษุ) เป็นเจ้าอาวาส ก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ในพระราชหัตถเลขาฉบับดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสทรงกล่าวถึง การเดินทางไปเยือนนิวยอร์กตามคำชักชวนของพระสหาย ว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปได้สำหรับพระองค์ "เพราะประเพณีไม่ดีของรัฐบาลโง่เขลาบาปบุญญาของเราตั้งแต่ก่อนแลเวลานี้ห้ามไม่ให้พระราชวงศ์ เช่นข้าพเจ้า ออกนอกพระราชอาณาจักร นอกจากออกไปในราชการสงคราม"^{๑๑๔}

การส่งนักเรียนไปศึกษาต่างประเทศ:

อาณานิคมกับความรู้ตามแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม

เมื่อเห็นถึงความจำเป็นที่ต้องเรียนรู้และปรับตัวต่อตะวันตกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ในหมู่ชนชั้นนำก็ได้เกิดแนวคิดที่จะจัดส่งนักเรียนออกไปศึกษาต่อต่างประเทศ แต่การเดินทางไปศึกษา ยุโรปในขณะนั้นยังเป็นเรื่องที่ยากลำบาก ทั้งในเรื่องภาษา การติดต่อประสานงาน และความพร้อมในด้านต่าง ๆ เช่น สุขภาพร่างกายของนักเรียน ฯลฯ กระนั้นสยามก็ไม่ได้ขาดแคลนตัวแบบของความเป็นอาณานิคมแบบตะวันตก การเรียนรู้ตะวันตกเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ เพราะตะวันตกมีอาณานิคมอยู่ไม่ไกลจากสยามในขณะนั้นแล้ว ในปีพ.ศ.๒๔๐๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ส่งเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิษณุภาณุนิภาธร เป็นตัวแทนของพระองค์ไปศึกษาวิธีการจัดการปกครองของอังกฤษที่สิงคโปร์ นอกจากนั้นยังได้ส่งข้าราชการออกไปศึกษาวิชาเฉพาะตามที่พระองค์ทรงต้องการอีกด้วย เช่น ไปดูงานโรงพิมพ์ ไปฝึกหัดการชอมนาฬิกา เป็นต้น^{๑๑๕}

ลูถึงต้นรัชกาลที่ ๕ ความนิยมในการศึกษาความรู้จากตะวันตกเป็นไปอย่างแพร่หลายในหมู่ชนชั้นนำสยาม โรงเรียนที่สร้างขึ้นโดยบาทหลวงมิชชันนารีและที่สร้างขึ้นโดยชนชั้นนำสยามเอง ได้กลายเป็นสถาบันศึกษาสำคัญสำหรับบุตรหลานข้าราชการชั้นสูง ทั้งนี้เพราะการติดต่อคบหากับชาวตะวันตกขยายตัวมากขึ้น บรรดาข้าราชการและเชื้อพระวงศ์จำเป็นต้องแสวงหาความรู้เพื่อให้

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓-๔๔ ขีดเส้นใต้โดยผู้อ้าง ส่วนหลักฐานที่ว่านั้น หมายถึงพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓ ลงวันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๒ ถึงมิสเตอร์และนางเอ็ดดี้ ที่วอเทอร์ฟอร์ด ใน พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในงานฉลองครบรอบ ๔๔ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๔๓ นอกจากนี้เนื้อความของเอกสารยังปรากฏพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ข้าพเจ้าเสียใจที่จะกล่าวว่า ข้าพเจ้าไม่สามารถหาโอกาสออกนอกพระราชอาณาจักรได้ เพราะขัดกับประเพณีหรืออบายอนันตติเยนของประเทศเรา ซึ่งรัฐบาลของเราทั้งสมัยเก่าแลสมัยใหม่ได้บัญญัติขึ้นไว้ รัฐบาลนั้นเป็นผู้จมลึกอยู่ในความชอบใจแลความปรารถนาอันมีดีไปด้วยความไม่รู้ อันเราคิดว่าไม่สามารถจะนำให้ออกมาพ้นได้ตลอดชีวิตของท่านนั้น ๆ" (ขีดเส้นใต้โดยผู้อ้าง).

^{๑๑๕} ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. "การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่พ.ศ.๒๔๑๑ - ๒๔๗๕." (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๓๒.

ทันต่อเหตุการณ์ โรงเรียนต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่เผยแพร่ความรู้ตะวันตกได้ถูกก่อตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการหลายแห่งด้วยกันเพื่อตอบสนองความต้องการดังกล่าว เช่น โรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวัง ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๑๔ โรงเรียนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง ที่ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๑๕ โรงเรียนภาษาอังกฤษที่นั่นทอทยาน ที่ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๒๔ ซึ่งเป็นโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นเพื่อการศึกษาของบุตรหลานชนชั้นนำสยามเป็นการเฉพาะ สำหรับโรงเรียนของราษฎร มีการจัดตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๒๗ คือ โรงเรียนวัดมหรณพาราม^{๑๒๐}

นอกจากนี้ยังมีโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นเพื่อสนองความต้องการของหน่วยงานราชการต่าง ๆ อาทิ เช่น โรงเรียนทหารมหาดเล็ก ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๒๔ โรงเรียนท่าแพนที่ ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๒๕ โรงเรียนแพทยากร ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๓๒ โรงเรียนฝึกหัดครู ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๓๕ ส่วนโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นโดยมิชชันนารี เช่น โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนที่ตั้งขึ้นตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ ๔ โรงเรียนกุลสตรีวังหลังที่ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๑๗ และโรงเรียนอัสสัมชัญที่ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๔๒๐ ก็ยังจัดการเรียนการสอนและถ่ายทอดความรู้แบบตะวันตกแก่สยามต่อเนื่องมาเป็นลำดับ^{๑๒๑} โดยกลุ่มที่นิยมส่งบุตรหลานเข้ารับการศึกษามาโรงเรียนเหล่านี้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะเป็นบุตรหลานของชนชั้นนำเสียส่วนใหญ่ ส่วนไพร่ราษฎรนั้นมีเสียงเล่าลือกันในหมู่พวกเขาว่า การที่ทรง “โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนนั้นพระราชประสงค์จะเก็บเด็กนักเรียนไปเป็นทหาร ผู้ที่จะส่งบุตรหลานเข้ามาเรียนหนังสือก็มักพากันหวาดหวั่นครั่นคร้ามว่า บุตรหลานจะต้องเป็นทหารเป็นอันมาก”^{๑๒๒} จนรัฐบาลต้องออกประกาศชี้แจงว่าไม่เป็นความจริงในเวลาต่อมา

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสสิงคโปร์และชวา (เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๓) ต่อมาในพ.ศ. ๒๔๑๔ ก็ได้เลือกเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ส่งไปศึกษาที่โรงเรียนแรฟเฟิลส์ในสิงคโปร์ อาณานิคมอังกฤษ เหตุที่ทรงตัดสินใจส่งเจ้านายเหล่านี้ไปทั้งที่ยังทรงพระเยาว์ ไม่รอให้เติบโตเสียก่อนดังที่เคยปฏิบัติมาในการส่งคนไปต่างประเทศ ทรงให้เหตุผลว่าในสยามขณะนั้นขาดแคลนครูชาวตะวันตกที่จะสอนภาษาอังกฤษ โรงเรียนในสยามที่เปิดสอนภาษาอังกฤษอยู่ในขณะนั้นล้วนแต่อยู่ภายใต้อิทธิพลของมิชชันนารี ดังปรากฏหลักฐานระบุว่า:

“มีการอีกอย่างหนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์คือ จะจัดการศึกษาของลูกผู้ดี ซึ่งได้โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาไทยขึ้นแต่ก่อนเสด็จไป

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗ - ๔๘.

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๑๒๒} “ประกาศตั้งโรงเรียน จ.ศ. ๑๒๔๗.” ใน ไพฑูรย์ มีกุล. (ผู้รวบรวม). เอกสารขึ้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๒๔ - ๒๔๖๕ (กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๙.

สิงคโปร์แล้ว เมื่อเสด็จกลับมีพระราชประสงค์จะให้มิโรงเรียนภาษาอังกฤษด้วย แต่ขัดข้องด้วยหาครูไม่ได้ เพราะมิชชันนารีที่สอนภาษาอังกฤษแก่ไทยในเวลานั้น สอนแต่สำหรับชักชวนคนให้เข้ารีตเป็นข้อรังเกียจอยู่ จึงโปรดฯ ให้เลือกหม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์วัยส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟิล ณ เมืองสิงคโปร์ในปีมะแมนั้น”^{๑๒๓}

เจ้านายเชื้อพระวงศ์ที่ยังทรงพระเยาว์ที่ส่งไปศึกษา ณ โรงเรียนแรฟเฟิลส์ ในสิงคโปร์ พ.ศ. ๒๔๑๔ นั้นได้แก่ หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าพิศวง หม่อมเจ้าเทวาริราช หม่อมเจ้าปาน หม่อมเจ้าเพิ่ม หม่อมเจ้าสวัสดิ์ หม่อมเจ้าชิต หม่อมเจ้าโนรี หม่อมเจ้าเจียด หม่อมเจ้าชายงาม หม่อมเจ้าเชื้อชิต หม่อมเจ้าเจ๊ก หม่อมเจ้าธิชากร หม่อมเจ้าชายขาว เป็นต้น^{๑๒๔} ในจำนวนนี้ได้ทรงเลือกบางพระองค์ให้ไปศึกษาต่อยังประเทศอังกฤษในเวลาต่อมา ได้แก่ หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าเจ๊ก และหม่อมเจ้าเทวาริราช ภายหลังจึงทรงโปรดเกล้าฯ ส่งนักเรียนทยอยออกไปศึกษาต่างประเทศเป็นรายบุคคล โดยอาศัยประสบการณ์จากการส่งไปเรียนที่สิงคโปร์เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นแบบอย่างหรือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ และทรงมอบหมายให้กรมทำซึ่งมีหน้าที่ด้านการต่างประเทศขณะนั้นเป็นผู้ดูแลและให้ความช่วยเหลือนักเรียนสยามในต่างประเทศ^{๑๒๕}

จะเห็นได้ว่า สิงคโปร์มีความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งส่งผ่านการศึกษาแบบตะวันตก ถือเป็นแหล่งที่ทำให้สยามแก้ปัญหาการเข้าถึงตะวันตกในแง่ของความรู้ เมื่อตะวันตกและอาณานิคมได้รับการยอมรับจากชนชั้นนำสยามให้เป็นแหล่งที่มาของความรู้ที่เหมาะสมกับจัดระบบการปกครองจากส่วนกลาง ความรู้แบบใหม่นี้โดยตัวมันเองจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องกลายเป็นคู่แข่งที่ตรงข้ามกับความรู้ของท้องถิ่น ซึ่งจะถูกมองว่าล้าหลังและเป็นอื่นไปด้วยมาตรฐานความรู้แบบใหม่จากตะวันตก^{๑๒๖} ทั้งที่ทุกอารยธรรมมีจุดดีจุดด้อยภายในตัวมันเอง แต่จุดที่ชนชั้นนำสยามเลือกรับมาปรับใช้ในสยามนั้น คือ ลัทธิวิธีการที่ออกแบบมาสำหรับครอบงำและจัดระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจภายในของรัฐส่วนกลางกับท้องถิ่นและระหว่างรัฐหนึ่งต่ออีกรัฐหนึ่งในขอบเขตสากลโลก

^{๑๒๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ ๕ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ - ปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๖), หน้า ๑๖๕.

^{๑๒๔} หจช. ร.๕ กต. (เอกสารเย็บเล่ม) ๑๒๓๓ เล่ม ๓/๑๙๗, ๒๑๔, ๒๔๑ อ้างใน ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. อ้างแล้ว, หน้า ๖๗.

^{๑๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

^{๑๒๖} ดูรายละเอียดการศึกษาและวิพากษ์ประเด็นข้างต้นนี้ใน อุษณีย์ ธโนศวรรย์. “การศึกษาในระบบ: ปฏิบัติการทางอำนาจผ่านความรู้และการสร้างความเป็นอื่นให้กับชุมชนหมู่บ้าน.” ปรินญาณินทร์การศึกษาดุชะฎิบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๔๕.

ต้นฉบับ หน้าขาดหาย

ที่ว่าจีนพ่ายแพ้อังกฤษในสงครามฝิ่นไปแล้วตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๓๘๕ ยิ่งเป็นประเด็นตอกย้ำแก่นขนชั้นนำสยามว่าจีนไม่ใช่มหาอำนาจที่น่ากลัวดังในโลกยุคเก่าอีกต่อไปแล้ว^{๒๔}

ในงานรวมหลักฐานชั้นต้นเกี่ยวกับการจี้มก้องเมืองจีนอย่าง “สัมพันธภาพไทย-จีน.” โดย กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เมื่อปีพ.ศ.๒๕๒๑ ได้ให้รายละเอียดข้อมูลเกี่ยวกับพระราชสาส์นที่มีไปมาระหว่างราชสำนักสยามกับจีน ตลอดจนรายการสิ่งของเครื่องราชบรรณาการที่สยามส่งไป “จี้มก้อง” เมืองจีน ตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๓๒๔ จนถึงพ.ศ. ๒๓๙๖ ในส่วนที่เดิมเป็นภาษาจีน เช่น “พระราชสาส์นพระเจ้ากรุงจีน” ก็มีการแปลเป็นไทยไว้อย่างดี กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้รวบรวมจัดพิมพ์เผยแพร่ เนื่องจากตัวเอกสารชำรุดไปมาก ผู้จัดพิมพ์เกรงว่าจะทำให้เอกสารต้องสูญหายไป

โดยให้ข้อมูลเริ่มตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเพณีจี้มก้องที่เคยมีมาแต่โบราณถูกยกเลิกไปในสมัยรัชกาลที่ ๔ โดยขนชั้นนำสยามอ้างเหตุเนื่องจากว่า การส่งไปครั้งสุดท้ายในปีพ.ศ. ๒๓๙๕ ได้ถูกขุนนางผู้ใหญ่ของจีนกระทำการดูถูกเหยียดหยาม ทั้งระหว่างเดินทางกลับประเทศ ฝ่ายสยามถูกโจรผู้ร้ายปล้นสดมภ์ เสียทรัพย์สินของไปเป็นอันมาก รวมทั้งผู้ร่วมเดินทางในคณะราชทูตเสียชีวิตไป ๑ คน โดยทางการจีนมิได้ทำการสืบสวนหาคนร้ายมาลงโทษแต่อย่างใด

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิโรธทางการจีนในเรื่องนี้เป็นอย่างมาก เพราะถือว่ากระทบพระเกียรติของพระองค์ ทรงตอบโต้โดยมีพระราชกระแสรับสั่งยกเลิกประเพณีจี้มก้องเสีย ต่อมาทรงพระราชนิพนธ์ “ประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี” ให้เหตุผลที่ทรงรับสั่งให้ยกเลิกประเพณีนี้ไว้ (รวมอยู่ในชุด “ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ.๒๔๐๘-๒๔๑๑”) ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับยุครัตนโกสินทร์อีกชิ้นหนึ่ง

“สัมพันธภาพไทย - จีน” เป็นหนังสือที่รวมพิมพ์เอกสารจดหมายเหตุทั้งหมด ๘๑ ชิ้น เป็นเอกสารสยามที่มีไปถึง “พระเจ้ากรุงจีน” รวม ๒๒ ชิ้น เป็นเอกสารจีนที่มีมาถึง “พระเจ้ากรุงไทย” รวม ๔๑ ชิ้น ทั้งหมดแปลจากภาษาจีนเป็นไทย ที่เหลือเป็นเอกสารหลักฐานฝ่ายสยามเกี่ยวกับการยกเลิกประเพณีจี้มก้อง เช่น ประกาศพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ เรื่อง “ประกาศเรื่องราชทูตไป

^{๒๔} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นด้วยซ้ำไปว่า เดิมชาติตะวันตกเข้ามาติดต่อกับเพียงเพื่อการค้า มิได้มุ่งหมายจะยึดครองดินแดนห่างไกลไว้เป็นของตน แต่เมื่ออังกฤษรบชนะจีนในปีพ.ศ.๒๓๘๕ จึง “เห็นปรากฏว่าเหล่าประเทศทางตะวันออกกำลังเครื่องสาตราวุธของฝรั่งไม่ได้ แต่นั้นฝรั่งต่างชาติก็คิดหาอาณาเขต และแผ่อำนาจทางตะวันออกเรื่อยมาจนกระทั่งกระเทือนถึงประเทศสยามด้วย” (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๒๖๒) ซึ่งความจริงประโยคนี้เป็นกรณีที่เกิดขึ้นว่า ขนชั้นนำสยามต่างหากที่เป็นฝ่ายยอมรับความเหนือกว่าของชาวตะวันตก ไม่ใช่เพียงชาวตะวันตกเห็นชัดว่า จีน ซึ่งเป็นมหาอำนาจในโลกยุคเก่าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น “สู้กำลังเครื่องสาตราวุธของฝรั่งไม่ได้” เท่านั้น

เจริญทางพระราชไมตรี”^{๑๑๐} เรื่อง “การยกเลิกจิ้มก้อง” ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาคปกิณกะ ไม่
ระบุวันเดือนปีที่พิมพ์ในฉบับเก่า^{๑๑๑} เรื่อง “ความเห็นเรื่องเงินทองก้อง” ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ปีพ.ศ.
๒๔๒๐^{๑๑๒} ที่ทรงเรียกปรึกษาเสนาบดีผู้ใหญ่จำนวน ๑๕ ท่าน แต่ละท่านได้ทำหนังสือทูลเกล้าถวาย
ความเห็น ซึ่งหนังสือเล่มนี้รวมพิมพ์ไว้ด้วยมีทั้งหมด ๑๕ ชิ้น ตามจำนวนขุนนางและเชื้อพระวงศ์ที่
ทรงเรียกปรึกษา เสนาบดี และ “เคาน์ซิลลอร์ดออฟสเตต” เหล่านั้น ได้แก่ ๑.เจ้าพระยาสุรวงศ์
ไวยวัฒน์ ๒.เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ๓.เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ๔.พระยาอภัยรณฤทธิ์ ๕.
เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ ๖.พระยาราชวราณุกุล ๗.พระยากระสาปนกิจโกศล ๘.พระยาเจริญราชไมตรี
๙.พระยาราชโยธา ๑๐.เจ้าพระยาภูธราภัย ๑๑.กรมพระราชวังบวรฯ ๑๒.พระยากลาโหมราชเสนา
๑๓.สมเด็จพระยาบวรราชปรีชา ๑๔.พระยาภาสกรวงศ์ และ ๑๕.พระยาธรรมจรัลยานุกุลมน
ตรี^{๑๑๓}

สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี สยามมีพระราชสาส์นไปเมืองจีน ปี พ.ศ. ๒๓๒๔ โดยมีพระยา
พิพัฒน์โกษา เป็นผู้เขียนรับสั่ง ตามจาริตเดิมถือว่าต้องส่ง ๓ ปี/๑ ครั้ง พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงแสดง
พระองค์ว่าทรงสืบทอดประเพณีนี้จากอยุธยาโดยตรง ทรงโปรดเกล้าแต่งตั้งพระยาสุนทรอภัย เป็น
ราชทูต หลวงพิชัยเสนาหา เป็นอุปทูต หลวงพจนามิมล ศรีทูต ขุนพจนามิจิตร ท่องสื่อ หมื่นพิพิธ
วาทจา ป้านสื่อ จำทูลพระสุพรรณบัฏ สุวรรณพระราชสาส์น เชิญเครื่องราชบรรณาการกับ
ข้างพลาย ๑ เชือก ข้างพัง ๑ เชือก เป็น ๒ เชือก ไปจิ้มก้องพระเจ้ากรุงต้าจิง (เคียนหลงฮ่องเต้)
นอกจากนี้ยังมีสิ่งของนอกบรรณาการที่ทรงโปรดให้จัดไปถวายพระเจ้ากรุงจีนเป็นพิเศษ ได้แก่ ไม้
ฝาง ๑๐,๐๐๐ หาบ งาช้าง ๑๐๐ หาบ ดีบุก ๓๐๐ หาบ พริกไทย ๓,๐๐๐ หาบ และข้างพลายอีก
๑ เชือก^{๑๑๔}

อีกทั้งในร่างพระราชสาส์นคำหับไปเมืองจีน พระเจ้ากรุงธนบุรียังได้ทรงแจ้งต่อพระเจ้ากรุง
จีนถึงพระราชดำริของพระองค์ที่จะสร้างพระนครใหม่ จึงใคร่ขอลดค่าธรรมเนียมจังกอบปากสำเนา
เมืองจีน ๓ คราว คราวละ ๓ ลำ ถ้าพระเจ้ากรุงจีนทรงยินยอมตามนั้น ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีจะ
แต่งสำเนาบรรทุกข้าวสาร ไม้ฝาง และสิ่งของอื่น ๆ ไปจำหน่ายแลกพานอิฐ พานศิลา สิ่งของไม่
ต้องห้ามในเมืองกวางตุ้ง เมืองเลียงโพ และเมืองฮัมมุย เข้ามาสร้างพระนครเมืองละลำ ซึ่งเป็น
ข้อมูลหลักฐานอีกอย่างหนึ่งที่สะท้อนว่าแนวคิดที่จะสร้างกรุงเทพฯ ขึ้นเป็นนครหลวงแห่งใหม่นั้นมี

^{๑๑๐} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. สัมพันธ์ภาพไทย-จีน (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๑๙๔-๒๐๘.

^{๑๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘-๒๐๙.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๒-๓๒๑.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน.

มาตั้งแต่ครั้งสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีและมีการเตรียมการมาระดับหนึ่งแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงสืบต่อแนวคิดนี้จากยุคสมัยก่อนหน้านั้นเอง

สมัยรัชกาลที่ ๑ ราชสำนักกรุงเทพฯ ส่งพระราชสาส์นพร้อมเครื่องราชบรรณาการไปจีนรวม ๕ ครั้ง (๕ จำนวนปี) ได้แก่ ในปีพ.ศ. ๒๓๒๗, ๒๓๒๙, ๒๓๓๓, ๒๓๓๕ และ ๒๓๓๘ ฝ่ายจีนมีพระราชสาส์นมายังกรุงเทพฯ ๗ ครั้งด้วยกัน ได้แก่ ครั้งปีพ.ศ. ๒๓๒๕, ๒๓๒๙, ๒๓๓๓, ๒๓๔๐, ๒๓๔๑, ๒๓๔๒ และ ๒๓๔๘ แรกทีเดียวกรุงเทพฯ แจ้งเรื่องการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ จากนั้นเป็นการส่งเครื่องราชบรรณาการตามประเพณีเดิมที่เคยปฏิบัติมาแต่ครั้งอยุธยา ๓ ปี/๑ ครั้ง ฝ่ายจีนก็มีพระราชสาส์นตอบขอบพระทัย พระราชทานสิ่งของแต่เพียงเล็กน้อย และมีการแจ้งเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับเมืองจีนมาด้วย ซึ่งเป็นที่สังเกตว่าไม่เป็นแบบ ๓ ปี/๑ ครั้ง เช่นฝ่ายไทย จีนส่งมามากกว่า แต่เป็นการแจ้งเรื่องเท่านั้น ฝ่ายสยามจึงไม่ได้ตอบไป

สมัยรัชกาลที่ ๒ ราชสำนักกรุงเทพฯ ส่งพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปจิมก้องเมืองจีนรวม ๗ ครั้งด้วยกัน บางปีส่งไปมากกว่า ๑ ครั้ง ได้แก่ ครั้งปีพ.ศ. ๒๓๕๓, ๒๓๕๓, ๒๓๕๕, ๒๓๕๕, ๒๓๕๗, ๒๓๖๓ และ ๒๓๖๕ ไม่เป็นไปตามธรรมเนียมเดิมแบบ ๓ ปี/๑ ครั้ง ฝ่ายจีนมีพระราชสาส์นมากรุงเทพฯ รวม ๙ ครั้ง ได้แก่ ในปีพ.ศ. ๒๓๕๒, ๒๓๕๓, ๒๓๕๔, ๒๓๕๕, ๒๓๕๗, ๒๓๕๘, ๒๓๖๓, ๒๓๖๔ และ ๒๓๖๗ โดยในรัชกาลนี้จีนเป็นฝ่ายส่งมาก่อน จากนั้นกรุงเทพฯ ตอบกลับไปพร้อมรายการเครื่องราชบรรณาการไปถวายดังรัชกาลก่อน

สมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ส่งพระราชสาส์น พร้อมเครื่องราชบรรณาการไปเมืองจีนรวม ๖ ครั้ง ได้แก่ ครั้งปีพ.ศ. ๒๓๗๐, ๒๓๗๑, ๒๓๗๔, ๒๓๗๗, ๒๓๘๐ และ ๒๓๘๖ ฝ่ายจีนมีพระราชสาส์นมากรุงเทพฯ รวม ๙ ครั้ง ได้แก่ ครั้งปีพ.ศ. ๒๓๖๘, ๒๓๖๙, ๒๓๗๔, ๒๓๗๖, ๒๓๗๗, ๒๓๘๖, ๒๓๙๐, ๒๓๙๒ และ ๒๓๙๓

สมัยรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ ส่งไป ๒ ครั้ง คือ ในปีพ.ศ. ๒๓๙๔ และ ๒๓๙๕ ซึ่งครั้งหลังไม่ประสบผลสำเร็จ เกิดเหตุตั้งที่กล่าวไว้ในตอนต้น ส่วนจีนส่งมา ๑๐ ครั้ง ได้แก่ ปี ๒๓๙๔, ๒๓๙๕, ๒๓๙๕, ๒๓๙๕, ๒๓๙๕, ๒๓๙๕, ๒๓๙๕, ๒๓๙๖ และ ๒๓๙๖

กล่าวโดยสรุป รัชสมัยที่ไทยส่งไปน้อยที่สุด คือ รัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี รัชสมัยที่ส่งไปมากที่สุด คือ สมัยรัชกาลที่ ๒ จำนวน ๗ ครั้งด้วยกัน ฝ่ายจีนส่งมาน้อยสุด คือ รัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เช่นกัน ส่วนสมัยที่ส่งมามากสุดและมีความถี่มากที่สุด คือ สมัยรัชกาลที่ ๔ เฉพาะปีพ.ศ. ๒๓๙๕ ส่งมาถึง ๗ ครั้งด้วยกัน โดยรวมจะเห็นได้ว่า แม้จะมีประเพณีกำหนดว่า ส่ง ๓ ปี/๑ ครั้ง แต่ปรากฏว่าส่วนใหญ่แล้วการปฏิบัติจริงหาได้เป็นไปตามประเพณีนั้นครบถ้วนไม่ ทั้งนี้สมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นกรณียกเว้น ซึ่งเป็นไปตามประเพณีที่ยึดถือกันมา

นอกจากเรื่องเครื่องราชบรรณาการแล้ว พระราชสาส์นที่มีไปมาระหว่างกัน ยังมีเรื่องอื่นอีก ดังนี้ :

๒๓๕๕ = เรื่องบอกงานพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ในสมัยเริ่มรัชกาลที่ ๒

๒๓๖๓ = ประกาศพระเจ้าเกี้ยเซ็ง เมื่อทรงประสูติ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๒

๒๓๗๗ = พระราชสาส์นพระเจ้าเต้ากวง เรื่องเฉลิมนามพระราชมารดา ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๓

๒๓๗๗ = พระราชสาส์นพระเจ้าเต้ากวง เรื่องประกาศทำขึ้นสิ่งพระราชมารดา ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๓

๒๓๙๒ = ๑. พระราชสาส์นพระเจ้าอ๋าสอง เรื่องพระเจ้าเต้ากวงสวรรคต

๒. กระแสรับสิ่งห้องไทยฮอ พระราชมารดาพระเจ้าเต้ากวงสวรรคต

๓. พระราชสาส์นพระเจ้าอ๋าสอง ประกาศเรื่องเปลี่ยนรัชกาลใหม่

๔. พระราชสาส์นพระเจ้าอ๋าสอง ประกาศเฉลิมพระนามพระเจ้าเต้ากวง

พระราชสาส์นทั้ง ๔ ฉบับ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๓

๒๓๙๓ = ๑. พระราชสาส์นพระเจ้าอ๋าสอง ประกาศเฉลิมพระนามห้องไทยฮอ พระราชมารดา

๒. พระราชสาส์น ประกาศกระแสรับสิ่งพระเจ้าอ๋าสอง เรื่องตั้งพระอัครมเหสี

พระราชสาส์นทั้ง ๒ ฉบับ มีมาถึงกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ ๓

๒๓๙๕ = ๑. พระราชสาส์นพระเจ้าอ๋าสอง ประกาศสมโภชพระนามของพระเจ้าเต้ากวง

๒. พระราชสาส์นพระเจ้าอ๋าสอง บอกด้วยตั้งมเหสี

๓. พระราชสาส์นพระเจ้าอ๋าสอง ประกาศเลื่อนพระนาม ฮองทวยฮอ

ตรงกับรัชสมัยรัชกาลที่ ๔

นอกจากระดับพระประมุขแล้ว ในหนังสือเล่มนี้ยังรวมเอาเอกสารจดหมายเหตุที่เป็นหนังสือไปมากันระหว่างขุนนางชั้นผู้ใหญ่ระหว่างจีนกับไทยมาพิมพ์รวมไว้ด้วย เช่น :

๒๓๙๕ = ๑. ศุภอักษร ลีปูตาทั้งถึงเจ้าพระยาพระคลัง

๒. ศุภอักษร จงตกหนู้อี้ ถึงเจ้าพระยาพระคลัง และ

๒๓๙๖ = ๓. ศุภอักษร จงตกหนู้อี้ ถึงเจ้าพระยาพระคลัง

ทั้งสามฉบับ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๔^{๑๑๕}

เหตุการณ์ลำดับต่อมาที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการจี้ก้องเมืองจีน ซึ่งปรากฏหลักฐานยืนยันได้แน่ชัด ได้แก่ ในปีพ.ศ. ๒๔๒๐ สมัยรัชกาลที่ ๕ ทางกรจีนได้มีหนังสือมาทวงก้องจากทางการสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ขุนนางผู้ใหญ่และเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงรวม

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน.

๑๒ คน ร่างหนังสือถวายความคิดเห็นแก่พระองค์ว่า สมควรส่งเครื่องราชบรรณาการไปจิ้มก้องเมืองจีนดังที่เคยปฏิบัติกันมาก่อนหน้าสมัยรัชกาลที่ ๔ หรือไม่

ปรากฏว่าเสนาบดีและเชื้อพระวงศ์เห็นควรไปจำนวน ๔ คน เห็นควรควรรอ (การพิจารณาตัดสินไปพราง ๆ ก่อน เพื่อดูว่าจีนจะมีมาตรการตอบโต้หรือไม่) จำนวน ๕ คน และเห็นว่าไม่ควรไปจำนวน ๖ คน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นพ้องกับฝ่ายเสียงข้างมาก คือไม่ควรส่งก้องไป แม้ทางการจีนจะดำเนินการทวงก้องมาอย่างไรอีกก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยิ่งทรงยืนยันกรานต่อเหล่าขุนนางว่า ไม่ควรส่งเครื่องราชบรรณาการไปจีนกล่าวได้ว่ารัชกาลที่ ๕ เป็นกษัตริย์สยามพระองค์แรกที่ไม่ได้ส่งเครื่องราชบรรณาการไปจีนเลย ภายหลังความสัมพันธ์จีน - ไทยก็ถูกสร้างขึ้นใหม่ แต่หาได้เป็นในรูปเครื่องราชบรรณาการอีกต่อไป

นอกจากนี้ ในเล่มดังกล่าวยังมีพิมพ์รวมหลักฐานสำคัญอีกอย่างคือ หนังสือถวายความคิดเห็น แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าในประเด็นปัญหาว่าควรจิ้มก้องเมืองจีนหรือไม่ เหตุผลสำคัญที่ปรากฏขึ้นในหนังสือถวายความคิดเห็นเหล่านี้ ได้แก่ เหตุผลที่ว่าประเพณีดังกล่าวถูกยกเลิกไปแล้ว ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ฉะนั้นจึงไม่มีข้อผูกมัดต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขุนนางผู้ใหญ่ที่เสนอว่าควรส่งไปนั้นก็ด้วยเกรงว่าจะเป็นชนวนขัดแย้งกับจีนถึงขั้นสงคราม ส่วนขุนนางที่ยืนยันให้ไม่ควรส่งเครื่องราชบรรณาการไปยังจีนเสนอด้วยซ้ำไปว่า ควรต้องต่อสู้เพื่อสนองพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การณ์นี้ก็ทำให้ได้มีการนำเอาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับมาพิจารณากันใหม่ ท้ายสุดก็เห็นพ้องต้องกับเหตุผลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์เคยให้อธิบายใจความสำคัญกล่าวว่า เหตุที่ในอดีตมีประเพณีจิ้มก้องเมืองจีนกันนั้น ก็เนื่องจากว่า :

“พระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลาก่อนนั้นโง่งมมัก ปราศจากวิริยะปัญญาไม่รู้ การอะไร ๆ ไกล ๆ ในต่างประเทศบ้างเลย ครั้งหนึ่งพวกจีนเมืองกวางตุ้งเข้ามาค้าขายในประเทศญวน แล้วก็แวะเข้ามาขายของที่ประเทศไทย ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินโง่ เสนาบดีเซอะ ราษฎรโง่ ชวนกันยินดีซื้อสินค้าของจีนในสำเภานั้นไว้ใช้สอยชมเชย จีนหลอกขายได้แพงมีกำไรมาก”^{๑๑๖}

ต่อมาการยกเลิกประเพณีจิ้มก้องนี้ เกิดขึ้นที่หลวงพระบางสมัยพระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร (อุ้นคำ) ซึ่งเป็นยุคสมัยเดียวกับช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลวงพระ

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๕.

บางเองก็รับรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชนชั้นนำสยาม เพราะพระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร (อู่คำ) เคยพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงเป็นกษัตริย์ลาวพระองค์แรกที่ได้รับแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบางโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีพ.ศ. ๒๔๑๕ พระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร (อู่คำ) รับผิดชอบพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ยกเลิกประเพณีจิ้มก้องเมืองจีนเสีย เนื่องจากสอดคล้องกับกระแสความต้องการของชนชั้นนำลาวในหลวงพระบางเองด้วย ต่อมาเมื่อกองทัพผสมฮ่อกับผู้ไทบุกตีหลวงพระบางได้รับชัยชนะในปีพ.ศ. ๒๔๓๐ หัวหน้าฮ่อคนสำคัญ ๆ ยังพยายามสอบถามว่า เหตุใดหลวงพระบางจึงยกเลิกการจิ้มก้องเมืองจีนไปในรัชสมัยของพระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร (อู่คำ) เพราะเรื่องนี้เป็นเรื่องเข้าใจยากสำหรับชาวฮ่อหรือจีน ทำไมรัฐเล็ก ๆ อย่างหลวงพระบางจึงขัดจีนเงิน ดังนี้เป็นต้น^{๑๓๗}

ในงานศึกษาเกี่ยวกับประเพณีจิ้มก้องในความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับจีน สารสิน วีระผล^{๑๓๘} ให้รายละเอียดข้อมูลว่า การค้าแบบบรรณาการในสยามเสื่อมลงภายหลัง พ.ศ. ๒๓๘๗ เปิดทางให้กับการค้ากับตะวันตกที่ขยายอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ ๔ ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ไม่นาน รัฐบาลสยามก็ตระหนักชัดว่ามีเรือจำนวนหนึ่งยังคงทำการค้ากับจีน และปรารถนาจะให้เรือเหล่านี้อยู่ในฐานะเดียวกับเรือของประเทศตะวันตก จึงได้แจ้งแก่รัฐบาลจีนว่าสยามต้องการส่งคณะราชทูตไปยังกรุงปักกิ่งผ่านทางเทียนสิน ถ้าหากคณะราชทูตจากสยามจะได้รับการปฏิบัติในลักษณะเดียวกับคณะราชทูตที่ส่งมาโดยชาติตะวันตก แต่ราชสำนักชิงยังคงมองสยามว่าเป็นรัฐบรรณาการของตน จึงได้ปฏิเสธข้อเสนอดังกล่าว พร้อมกันนั้นในปีพ.ศ. ๒๔๑๔ รัฐบาลได้ส่งคนมาทวงก้องยังรัฐบาลสยาม แต่ถูกปฏิเสธกลับไป^{๑๓๙}

ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๔๒๕ สยามจึงได้ประกาศยกเลิกพันธกรณีในการส่งบรรณาการแก่จีนอย่างเป็นทางการ และประกาศว่ารัฐบาลสยามจะรับรู้ก็แต่เฉพาะระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแบบตะวันตกเท่านั้น การค้ากับจีนที่เคยเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้สยามฟื้นตัวอย่างรวดเร็วหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ก็เป็นอันต้องถูกยกเลิกไปด้วย ซึ่งในประเด็นนี้สารสินได้ชี้ให้เห็นนัยสำคัญของการเปลี่ยนแปลงข้างต้นนี้ไว้อย่างน่าสนใจว่า:

^{๑๓๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, "การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. ๒๔๓๑." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๙, หน้า ๑๔๖.

^{๑๓๘} สารสิน วีระผล, *จิ้มก้องและกำไร: การค้าไทย-จีน ๒๑๙๕/๒๓๙๖/๑๖๕๒-๑๘๕๓* (Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโดยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘.

^{๑๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

“การค้าสำเภาจจีน-สยามเป็นเหยื่อที่สูญเสียโดยตรงจากการรุกเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของชาติตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ เนื่องจากการดำเนินเฟื่องฟูภายใต้ระบบ “ปิด” ที่ปลายสองข้างคือสยามกับจีน จึงทำให้เข้ากันไม่ได้และผิดยุคเมื่อพิจารณาถึงแรงบีบคั้นของตะวันตกที่จะให้มีการค้าแบบเปิดและเสรีภาพได้ข้อผูกพันของสนธิสัญญา เรือแบบตะวันตกที่เหนือกว่าทำให้มั่นใจได้ว่าสำเภาก็ถึงแก่ความเสื่อม และนำไปสู่การเปิดเมืองท่าที่ใหญ่กว่าตามชายฝั่งจีนทางตะวันออกเฉียงใต้ (ซึ่งสามารถให้บริการเรือใหญ่ได้) โดยตรงรวมทั้งการเชื่อมต่อตามส่วนของเมืองท่าเล็กเมืองน้อย ซึ่งจนถึงบัดนี้สำเภานหลัก ๆ ได้แวะมาเสมอ ๆ แต่เราก็อาจแย้งว่า การค้าสำเภาก็แรงกระตุ้นแก่การรุกเข้ามาของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกในท้ายที่สุด ยังอาจกล่าวต่อไปได้ด้วยว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจของตะวันตกนั้น ในขณะที่นำมาซึ่งประโยชน์นานัปการในการพัฒนาทรัพยากรทางเศรษฐกิจของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก็ได้ก่อให้เกิดการสืบสนยุ่งเหยิงทางสังคมและเศรษฐกิจอย่างรุนแรงต่อสังคมคนพื้นเมือง (อาทิทำร้ายอุตสาหกรรมครัวเรือนพื้นเมือง โดยนำเข้าสินค้าที่ผลิตที่ละจำนวนมาก ๆ ราคาถูกเข้ามาล้นตลาด)”^{๑๔๐}

ขณะเดียวกัน การเชื่อมต่อของระบบการค้าระหว่างสยามกับจีนในแบบเดิม ไซว่าจะส่งผลทำให้บทบาทของชาวจีนที่มีต่อระบบเศรษฐกิจและสังคมของสยามต้องเสื่อมทรุดลงไปด้วย คนจีนจำนวนไม่น้อยได้ปรับตัวเข้ากับเปลี่ยนแปลงอย่างใหม่ได้เป็นอย่างดี จนพวกเขาหมดสิ้นความเป็นชายขอบของสยามด้วยฐานะทางเศรษฐกิจที่เหนือกว่า ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้จะไม่พบมากนักในกรณีของคนลาวที่ถูกกวาดต้อนเข้ามา และยังไม่พบมากขึ้นไปอีกในกรณีของคนข่า

การยกเลิกประเพณีจิ้มก้อง กล่าวได้ว่าเป็นเครื่องสะท้อนความพยายามในการเปลี่ยนแปลงที่หลุดพ้นไปจากกรอบแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแบบเดิม ชนชั้นนำสยามเข้าใจเป็นอย่างดีว่า ศูนย์กลางสัญลักษณ์ของความก้าวหน้าในโลกยุคใหม่ในขณะนั้นไม่ได้อยู่ที่จีนอีกต่อไป หากแต่อยู่ที่ยุโรปและแบบแผนความสัมพันธ์แบบใหม่ ภายใต้ระบบความสัมพันธ์แบบเดิม สยามอยู่ในฐานะรัฐบริวารการของจีน ไม่ได้อยู่ในฐานะคู่ค้าที่เท่าเทียมกัน ในระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ที่เข้ามาพร้อมกับตะวันตก ชนชั้นนำสยามมีความคาดหวังว่าตนจะได้รับการปฏิบัติเท่าเทียมกันเฉกเช่นอารยะประเทศ

^{๑๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๙ ขีดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

จึงเป็นที่เข้าใจได้ว่า เหตุใดชนชั้นนำสยามจึงเห็นด้วยกับระเบียบแบบแผนความสัมพันธ์แบบใหม่นี้ แต่ต่อมาไม่นานนักก็เข้าใจได้อีกแง่หนึ่งว่าแท้จริงแล้วภายใต้ระบบใหม่นี้สยามก็ยังคงไม่ได้มีฐานะเท่าเทียมกับตะวันตก แม้จะพยายามเรียนรู้และลอกเลียนเทคนิควิทยาการต่าง ๆ จากตะวันตกอย่างเต็มที่แล้วก็ตาม กระนั้นก็กล่าวได้ว่าชนชั้นนำสยามก็ยังได้ประโยชน์จากการเรียนรู้และลอกเลียนตะวันตกอยู่มาก โดยเฉพาะในแง่ที่ระเบียบแบบแผนใหม่ที่น่าเข้ามาใช้ปฏิบัตินี้มีคุณูปการอย่างสำคัญต่อชนชั้นนำ ทำให้พวกเขาได้วิทยาการอย่างใหม่ที่ทรงประสิทธิภาพในการควบคุมและปกครองกลุ่มชนหลากหลายในสังคม ควบคู่ไปกับที่ได้เครื่องมือใหม่สำหรับใช้ขยายอำนาจจากส่วนกลางออกไปควบคุมและยึดครองผู้คนและดินแดนใหม่นั้นเอง

พระราชอาณาเขตกับ “สัพเพก” หรือคนในบังคับสยาม-อังกฤษ

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว เพื่อเป็นการยืนยันถึงการมีอยู่ของพระราชอาณาเขตสยาม โดยการนำเอาการยอมรับจากประเทศสำคัญ เช่น อังกฤษ มาเป็นเครื่องยืนยันสถานะอำนาจของสยาม ซึ่งจะหมายถึง สถานะพระราชอำนาจในองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อคนในบังคับของพระราชอาณาเขตสยาม ในปีพ.ศ. ๒๔๒๗ พระยาพิพัฒน์โกษา ราชปลัดทูลฉลองกรมท่า ได้รับพระบรมราชานุญาตนำเอาข่าวสารเกี่ยวกับพระราชดำรัสของสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียแห่งอังกฤษ ที่กล่าวในที่ประชุมคานซิลพาดพิงถึงความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับสยาม ในประเด็นปัญหาเรื่อง “สัพเพก” (หรือคนในบังคับ) มาลงพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เพื่อให้ชาวสยามและชาวต่างประเทศรับรู้ทั่วกันว่า:

“ในพระราชบัญญัติออกเดออินคานซิล ซึ่งทำไว้เพื่อบังคับสัพเพกของสมเด็จพระนางเจ้า ในพระราชอาณาเขตตรสมเดจพระเจ้าแผ่นดินสยาม ลงวันที่ ๒๔ เดือนยูลัย คฤศตศักราช ๑๘๕๖ นั้น สมเด็จพระนางเจ้าได้โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้กงสุลของสมเด็จพระนางเจ้าในพระราชอาณาเขตของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้นมีอำนาจบังคับสัพเพกอังกฤษ ที่ทำผิดกฎหมายเป็นข้อจรรยาจก็ดี ถ้าไม่จรรยาจก็ดีถึงสองครั้ง แลได้ทำโทษเพราะความผิดนั้นแล้ว ถ้าผู้นั้นไม่มีประกันพอสมควรว่าจะประพฤติการดีต่อไป ถ้าถ้าเป็นผู้มีความผิดเป็นข้อจรรยาจ ตามที่ได้กำหนดไว้ให้นให้กงสุลเนระเทศไปเสียจากพระราชอาณาเขตตรสมเดจพระเจ้าแผ่นดินสยาม แลบัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะจัดการเพิ่มเติมต่อไป เพื่อที่จะกันมิให้สัพเพกอังกฤษ ซึ่งต้องเนระเทศออกไปจากพระราชอาณาเขตตรสมเดจพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้นกลับคืนเข้ามาได้

สมเด็จพระนางเจ้าจิ่งทรงพระกรุณาตำรัสโดยอำนาจ ซึ่งมีอยู่ในพระองค์เพื่อการ
นี้”^{๑๔๑}

จากนั้นก็ได้มีการนำเอาพระราชบัญญัติดังกล่าวมาลงไว้ มีใจความสำคัญระบุไว้ ๒ มาตรา
ดังนี้:

“มาตรา ๑ ถ้ากงสุลของสมเด็จพระนางเจ้าในพระราชอาณาเขตของสม
เด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม เนระเทศผู้หนึ่งผู้ใดไปจากพระราชอาณาเขตรนั้นโดย
อำนาจที่มอบให้กงสุลนั้นตามพระราชบัญญัติออกเดออินเคานซิล ลงวันที่ ๒๔
เดือนยฺไลย คฤศตศักราช ๑๘๕๖ ฤาโดยอำนาจพระราชบัญญัติออกเดออิน
ผู้้นักกลับคืนเข้าไปอยู่ในพระราชอาณาเขตรนั้นอีก เว้นแต่มีพระบรมราชานุญาต
สมเด็จพระนางเจ้าเป็นหนังสือ ของท่านบริลชิเปอเสกเกรสสตาร์หรืออฟสเดสของ
สมเด็จพระนางเจ้า

มาตรา ๒ ถ้าผู้ที่ต้องเนระเทศนั้น กลับเข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขต
แห่งใด ผิดด้วยพระราชบัญญัติออกเดออิน ถ้ากงสุลใด ๆ หาตัวมาชำระด้วยข้อที่
ทำผิดนั้น ก็ให้ปรับไหมเป็นเงิน ๒๐๐ เหรียญลงมา ถ้าขังคุกไว้ไม่มากกว่าเดือน
๑ แลให้คนนั้นหาประกันพอสมควรที่กงสุลเชื่อฟังได้ ที่จะประพฤติดต่อไปโดย
เรียบร้อย ถ้าหาประกันดังนี้ไม่ได้ กงสุลมีอำนาจเนระเทศคนผู้นั้น ออกไปจาก
พระราชอาณาเขตของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้นอีก ตามความใน
พระราชบัญญัติออกเดออินเคานซิล ลงวันที่ ๒๔ เดือนยฺไลย คฤศตศักราช ๑๘๕๖
นั้น”^{๑๔๒}

จะเห็นได้ว่า “พระราชอาณาเขต” ได้เข้าไปมีส่วนกำหนดสถานภาพของคนในบังคับ โดย
ให้ถือว่าสิ่งนี้มีผลบังคับเป็นตวับทกฏหมาย เพื่อยืนยันถึงพระราชอำนาจที่ทรงมีต่อผู้คนที่อยู่ในพระ
ราชอาณาเขตของพระองค์ สืบเนื่องจากการเกิดขึ้นของมโนทัศน์เกี่ยวกับรัฐที่มีเส้นพรมแดนที่แน่ชัด
และทั้งยังให้ถือว่าเส้นพรมแดนของรัฐสยามนั้นเป็นของพระมหากษัตริย์สยาม สถาปนาองค์ขึ้นเป็น
ศูนย์กลางของพระราชอาณาเขต ดังที่ประกาศพระราชบัญญัติข้างต้นระบุเรียกว่า “พระราชอาณา

^{๑๔๑} “คำสั่งสมเด็จพระนางเจ้ากวิงตอเรีย.” ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๗ วันอาทิตย์ เดือนสาม แรม ๙ ค่ำ ปีมอก จศก
๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗), หน้า ๕๗ - ๕๘.

^{๑๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

เขตของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม” ทั้งนี้โดยวิธีเทียบเคียงกับ “พระราชอาณาเขตของสมเด็จพระนางเจ้ากวิณวิกตอเรีย” นั่นเอง^{๑๔๓}

แต่ในหัวเมืองห่างไกล เช่น ล้านนาเชียงใหม่ และล้านช้างหลวงพระบาง ซึ่งถูกมองจากชนชั้นนำสยามจัดประเภทเป็น “ลาว” ด้วยกันทั้งสอง^{๑๔๔} เนื่องจากเห็นว่าลาวด้อยกว่าสยาม และหัวเมืองลาวทั้งหลายต่างก็ยังคงขึ้นอยู่กับอำนาจกำกับจากกรุงเทพฯ เพื่อยืนยันในพระราชอำนาจในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและยังจะเป็นการลิดรอนอำนาจการควบคุมบังคับบัญชาคนในหัวเมือง กีดกันและจำกัดไม่ให้ชนชั้นนำท้องถิ่นทำการติดต่อกับโลกภายนอกด้วยตนเอง ในปี พ.ศ. ๒๔๒๖ เมื่อพระยาสัมภารกรเข้ารับตำแหน่งเป็นข้าหลวงกำกับราชการเมืองเชียงใหม่แทนพระยาราชเสนา จึงมีผู้อธิบายให้เหตุผลผ่าน “จดหมายเหตุสยามสมัย” ว่า เหตุที่ต้องมีข้าหลวงกำกับราชการนั้น ก็เนื่องจากเห็นว่าชนชั้นนำล้านนาเป็น “ลาวชาวป่า” ที่ไม่รู้จักขนบธรรมเนียมประเพณีในการติดต่อกับชาวตะวันตก ดังเช่นที่มีหลักฐานระบุถึงเหตุผลที่ต้องส่งข้าหลวงสยามขึ้นไปควบคุมดูแลการปกครองเมืองนครเชียงใหม่ดังนี้:

“ด้วยพระราชดำริพระราชประสงค์เป็นเกียรติยศใหญ่ยิ่ง ถ้าไม่โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงขึ้นไปกำกับเมืองนครเชียงใหม่ จะวางพระราชกฤษฎีกาไว้กับลาวชาวป่าไม่ได้ จะทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ ด้วยลาวไม่รู้จักขนบธรรมเนียมราชการกับชาวต่างประเทศ สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงพระราชดำริห์จัดการ รักษาทางพระราชไมตรีกับอังคริษดังนี้ โดยพระปรีชาอันประเสริฐ ชาวยุโรปทั้งหลายพากันสรรเสริญเป็นอันมาก”^{๑๔๕}

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้ายุติธรรมธร ผู้ครองนครจำปาศักดิ์ ก็ได้รับพระบรมราชโองการห้ามมิให้ติดต่อกับชาวต่างประเทศในลักษณะเดียวกันนี้ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า การอธิบายให้เหตุผลสำหรับการที่ต้องห้ามเช่นนี้ในกรณีล้านช้างจำปาศักดิ์ กลับเป็นไปอย่างละมุนม่อมแตกต่างจากกรณีล้านนาเชียงใหม่ดังที่มีหลักฐานข้างต้น กรณีล้านช้างจำปาศักดิ์ ชนชั้นนำสยามกลับให้เหตุผลว่าชาวตะวันตกมักไม่รู้ขนบธรรมเนียมการเข้าเฝ้าเจ้าผู้ครองนครล้านช้างเหมือนอย่างคนไทย

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๔๔} ขวัญเมือง จันทโรจณี. “ลาวในขุนช้างขุนแผน.” *วารสารอักษรศาสตร์* ปีที่ ๒๖ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม - ธันวาคม ๒๕๓๗), หน้า ๙๑-๙๗; ศรีศักร วัลลิโภดม. “ลาวในเมืองไทย.” ใน บุญพา มิลินทสูต และจรรยาพร พรมวัง - ข้าเพชร (บก.). *การศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทย* (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕๐ - ๑๖๙.

^{๑๔๕} “ข่าวพระยาราชเสนา กลับจากเชียงใหม่.” ใน *จดหมายเหตุสยามสมัย* เล่ม ๒ แผ่น ๑ วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะแม เบญจศก ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖), หน้า ๓.

และลาว เกรงจะทำให้เป็นที่เสื่อมพระเกียรติและขัดแย้งวิวาทกันขึ้นได้ จึงให้เป็นหน้าที่ของข้าหลวงใหญ่ซึ่งเป็นตัวแทนของสยาม ดั่งมีหลักฐานใน "พระบรมราชาบาทพระราชนานแก่เจ้ายุติธรรมธร เจ้านครจำปาศักดิ์." ปรากฏข้อความดังนี้:

"การซึ่งจะพูดจาตอบด้วยข้อราชการ ฤๅด้วยความอันใดกับคนต่างประเทศนั้นเป็นการลำบาก คนต่างประเทศมักจะมีคหามั่นประมาทต่อเจ้านายท้าวพระยา แล้วก่อการวิวาทหาเหตุฟ้องร้องว่ากล่าวต่าง ๆ ให้เป็นความลำบากชุนเคือง เพราะฉะนั้นจึงขอห้ามเสียว่า อย่าให้เจ้านครจำปาศักดิ์พูดจาปรึกษาหาฤๅด้วยการงานภายนอกทำหนังสือสัญญาให้หนังสือสำคัญสิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่คนต่างประเทศเป็นอันขาด ถ้าจะมีการงานอันใดเกี่ยวข้องกับคนต่างประเทศให้เจ้านครจำปาศักดิ์ปรึกษาด้วยด้วยข้าหลวง"^{๑๔๖}

การขยายอำนาจของสยามตามแนวคิดลัทธิอาณานิคมแข่งขันกับฝรั่งเศส จนนำมาซึ่งเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศส และระหว่างสยามและฝรั่งเศสกับกลุ่มชนพื้นเมืองที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นที่ถูกแย่งชิงโดยสยามและฝรั่งเศส หากมองในอีกแง่หนึ่งแล้ว เหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการกระตุ้นให้เกิดความสนใจพื้นที่บริเวณชายขอบของรัฐอย่างจริงจัง เพื่อจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้น ซึ่งก็ได้แก่ ปัญหาเรื่องพรมแดนแผนที่ ปัญหาเรื่องคนในบังคับ และกบฏของกลุ่มชนพื้นเมือง^{๑๔๗} ปัญหาเหล่านี้ต่างถูกมองเชื่อมโยงว่าจะสามารถแก้ไขได้โดยผ่านการสร้างความรู้ และสถาปนาอำนาจเหนือดินแดนและผู้คนในบริเวณเขตแดนรอยต่อดังกล่าว แต่ปรากฏว่าแนวทางนี้กลับนำมาซึ่งการผลิตซ้ำของตัวปัญหาเองมากกว่าจะเป็นการแก้ไขปัญหาได้อย่างถูกต้อง ความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสได้ทำให้เกิดการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนขึ้นในระดับท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม การตอบโต้จากกลุ่มชนพื้นเมืองในรูปแบบกบฏผู้มีบุญ ก็ทำให้กลุ่มชนพื้นเมืองได้เข้ามามีบทบาทในหน้าประวัติศาสตร์ของสยามและลาว และทำให้เราได้เห็นถึงความเคลื่อนไหวและผลกระทบอันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมตามแนวคิดลัทธิอาณานิคม^{๑๔๘}

^{๑๔๖} นพ. ร. ๕ . ๕๗/๒๙ พระบรมราชาบาทพระราชนานแก่เจ้ายุติธรรมธร เจ้านครจำปาศักดิ์ (ร.ศ. ๑๐๔).

^{๑๔๗} ทิพพัฒน์ กระแจะจันทร์. "คนชายขอบของสยาม: คนในบังคับ การตั้งรกราก และงานชาติพันธุ์วรรณาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเรื่อง "สยาม ฝรั่งเศส อินโดจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." จัดโดยหอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และศูนย์ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ไทยกับประเทศในเอเชีย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๔, หน้า ๕๖ - ๗๐.

^{๑๔๘} ตรีวชาญเฉียดิน ฉลอง สุนทรวานิชย์. "การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลังการเข้ามาของระบอบอาณานิคม." หน้า ๓๓ - ๔๗.

ภาพ 11. เด็กชายหญิงในหมู่บ้านลาว
(ที่มา: Cupet, 1999: 242)

ข้าในพระราชอาณาเขต: ข้ากับ “ความเป็นสยาม”

สำหรับชนชั้นนำยุคสถาปนาพระราชอาณาเขตแล้ว แต่เดิมทีเดียว “สยาม” เป็นเพียงชื่ออาณาจักรอำนาจแห่งหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ราบภาคกลางของประเทศเท่านั้น ไม่ได้หมายถึงอาณาจักรดินแดนทั้งหมดในภูมิภาคที่เป็นรัฐสยามหรือไทยในปัจจุบัน ทั้งนี้สัมพันธ์กับการ

เปลี่ยนแปลงลักษณะความเป็นรัฐของแต่ละยุคสมัย ประเด็นนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีความเห็นว่า "ไทยเราพึงมาใช้คำสยามเป็นนามของประเทศในทางราชการ ต่อในรัชกาลที่ ๔"^{๑๔๕} ก่อนหน้านั้นตามแบบธรรมเนียมของราชอาณาจักร (ไม่ใช่ประเทศ) ชื่อเมืองสำคัญที่เป็น ศูนย์กลาง เช่น "กรุงศรีอยุธยา" จะถูกใช้เรียกในลักษณะที่อาจเทียบเคียงความสำคัญได้เท่ากันนี้ ซึ่งแม้ในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น "กรุงศรีอยุธยา" ก็ยังคงเป็นที่นิยมใช้ พระเจ้าแผ่นดินก็จะถูกเรียก พระนามเช่นว่า "พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา" เพื่อจะได้ทรงสถานะเป็นองค์อวตารของพระนารายณ์ตาม คติปกรณัมปรัมปรา

อย่างไรก็ตาม ความทรงจำเกี่ยวกับ "สยาม" ในแง่ที่ไม่ได้มีความสำคัญถึงขนาดเป็นชื่อรัฐ หรืออาณาเขตดินแดนทั้งหมดนี้ มีบทบาทสำคัญต่อผู้นำทางด้านสติปัญญาของทศวรรษ ๒๔๓๐ ดังที่สมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้อรรถาธิบายขยายความจาก พงศาวดาร ในส่วนที่ว่าด้วย "พระราชอาณาเขตกรุงสยาม" ดังนี้ :

"กรุงสยามนั้น ช้างทิศตะวันออกไปหาเหนือ มีเขาสูงกั้นเขตจากกรุง ลาว ช้างทิศเหนือไปหาตะวันตก ก็มีเขาอื่นอีกซึ่งปันเขตจากกรุงมอญและกรุง พม่า เขาพืดสองสายนี้โอบที่แผ่นดินใหญ่ไว้ในระหว่าง บางแห่งกว้างประมาณสี่ สกอกับร้อยลี้ค... เมืองอื่นที่สำคัญซึ่งแม่น้ำไหลผ่านมา คือ แม่ตาก เป็นเมือง ดันอยู่ข้างตะวันตกแยงเหนือค่อนเหนือ และต่อกันเป็นลำดับลงมา คือ เชียงทอง กำแพงเพชร นครสวรรค์ ไชยนาท สยาม ตลาดขวัญ ตลาดแก้ว และบางกอก ในระหว่างไชยนาทกับสยามสองเมือง ที่ลำแม่น้ำแยกออกเป็นสองสายเมือง ละโว้ตั้งอยู่เกือบตรงกึ่งกลาง"^{๑๔๖}

ส่วนผู้คนที่อยู่ในสยามที่เวลานี้ ก็ล้วนแต่ "ได้ชื่อว่าชาติสยาม"^{๑๔๗} ทั้งนี้ชาติสยามในทีนี้มี ความหมายครอบคลุมคนหลากหลายชาติพันธุ์ และทั้งที่จริงความแตกต่างระหว่างชาติพันธุ์นี้ไม่ได้มี ความสำคัญสำหรับชาติสยาม ภาษาพูดและวัฒนธรรมก็แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ ยิ่งห่างไกล

^{๑๔๕} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "อธิบายเรื่องนามประเทศสยาม" ประชุมพระนิพนธ์บางเรื่อง (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกูล กิจ, ๒๕๑๙), หน้า ๑๑๕ (อนุสรณ์งานศพของนายารก มนต์เสรี ปีพ.ศ. ๒๕๑๙).

^{๑๔๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ประมวลพระนิพนธ์-ประวัติศาสตร์-โบราณคดี (กรุงเทพฯ: ศิวพรการพิมพ์ . ๒๕๑๔), หน้า ๑๐๔ (จัดพิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๔).

^{๑๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

ศูนย์กลางออกไป ภาษาและวัฒนธรรมก็มักใกล้เคียงกับอีกประเทศหนึ่งมากกว่า ภาษาพูดจึงมีคำของอีกประเทศนั้นปนอยู่ด้วย ดังนั้น ประชาตีสยามจึงมีประภทจัดเป็นจำพวกออกไป เช่น :

"จำพวกที่ใหญ่มี ๒ คือ ไทย๑ ลาว๑ พวกไทยปันออกไปเป็น ๒ คือ ไทยเหนือ๑ ไทยใต้๑ พวกลาวปันออกไปอีกเป็น ๒ คือ ลาวเฉียง กับพวกอนุโลม๑ ลาวกาวกับพวกอนุโลม ยังมีพวกน้อยๆ ซึ่งพูดภาษาเดียวกัน ควรนับว่าชาติสยาม และพูดภาษาต่างกัน ควรนับว่าต่างชาติอีกหลายจำพวก มีกะเหรี่ยง ข่า ละว้า และเงี้ยว เป็นต้น"^{๑๕๖}

การสมมตินามให้แก่รัฐเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับสภาพความรู้ทางประวัติศาสตร์ของฝ่ายผู้มีอำนาจภายในของรัฐนั้น ๆ ประการหนึ่ง นี่เป็นสิ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ภายในรัฐระหว่างกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ประการที่สองเป็นประเด็นที่มีความเกี่ยวพันถึงความสัมพันธ์ภายนอก การติดต่อกการค้า และการเจริญสัมพันธ์ไมตรี เซอร์จอห์น เบาริง ผู้เข้ามาติดต่อทำสนธิสัญญากับรัชกาลที่ ๔ ในปี พ.ศ. ๒๓๙๔ ไม่ได้มาในนามของบุคคล หากมาในนามของสหราชอาณาจักรอังกฤษ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยินดีทำสนธิสัญญากับเขาไม่ใช่ในนามของพระองค์เพียงลำพัง หากพระองค์กระทำในฐานะตัวแทนของ "ราชอาณาจักรสยาม" และ/หรือ "กรุงสยาม" กล่าวง่าย ๆ คือ เป็นเรื่องของลักษณะความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนนำมิต่อภายในและภายนอกรัฐนั่นเอง

"ไทย" เป็นชื่อเรียกชนชาติหนึ่ง ตามความเห็นของปัญญาชนชั้นนำ แต่เดิมชนชาตินี้มีถิ่นฐานอยู่ในจีนแผ่นดินใหญ่ เคยมีการก่อตั้งอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นที่นั่น แต่ถูกรุกรานจึงต้องถอยร่นลงมาสร้างอาณาจักรใหม่ ณ ดินแดนที่เรียกเป็นภาษามครว่า "สุวรรณภูมิ" จากการที่ "สุวรรณ" แปลว่า "ทองคำ" สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเลยนำไปเทียบเคียงกับดินแดนที่พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งพระโสณะกับพระอุตระมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาว่า เป็นดินแดนที่เรียกว่า "ประเทศอุทอง"^{๑๕๗} ซึ่งเทียบเป็นสันสกฤตว่า "สยาม" ในเอกสารตำนานเกี่ยวกับพุทธศาสนาเช่น "ชินกาลมาลีปกรณ์" ที่พระภิกษุรัตนปัญญาแต่งเป็นภาษาบาลีไว้เมื่อปีพ.ศ. ๒๐๕๙ ก็มีคำเรียกภูมิภาคนี้ว่า "สามเทศะ" "สยามเทศะ" และ "สยามประเทศ"^{๑๕๘} ในขั้นต้นเราจึงสามารถเข้าใจกันง่าย ๆ ได้ว่า "ไทย" เป็นชื่อเรียกชนชาติ ส่วน "สยาม" ใช้เรียกอาณาเขตดินแดนโดยไม่มีชื่อหนึ่งชื่อใดเป็นชื่อรัฐอย่างเป็นทางการ

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕ ชิดเส้นได้โดยผู้อ้าง.

^{๑๕๗} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ "อธิบายเรื่องนามประเทศสยาม" หน้า ๑๑๓.

^{๑๕๘} พระรัตนปัญญาเถระ. ชินกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๐ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์แด่ นายกี นิมมานเหมินท์ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๐), หน้า ๙๐, ๑๐๘, ๑๑๒, ๑๖๕.

แต่เดิมครั้งยังไม่เกิดการรวมศูนย์อำนาจปกครอง ถึงแม้ผู้มีอำนาจบางส่วนจะนิยมเรียกตัวเองว่าเป็น “คนไทย” และใช้ภาษาไทยเป็นภาษามาตรฐาน แต่ก็ไม่ปรากฏว่าจะมีการเรียกผู้ได้ปกครองทั้งหมดว่าเป็น “คนไทย” หากต่างพอใจที่จะเรียกทั้งชาวญวน ลาว ข่า แขก จีน และไทยทั้งหลายนี้รวมกันว่าต่างก็เป็น “ไพร่” ด้วยกันทั้งหมด ส่วนชื่อที่ใช้เรียกอาณาเขตอำนาจก็เป็นที่เข้าใจได้ว่าไม่ได้เรียกเช่นทุกวันนี้ หากแต่นิยมใช้ชื่อเมืองอันเป็นศูนย์กลางการปกครองเป็นชื่อเรียกราชอาณาจักร เช่น “กรุงสุโขทัย” “กรุงศรีอยุธยา” หรือแม้แต่สมัยรัตนโกสินทร์ ยังปรากฏว่ามีการเรียกบ้านเมืองของชาวต่างชาติว่า “กรุงอังกฤษ” “กรุงอเมริกา” “กรุงฝรั่ง” (เศส) “กรุงจีน” “กรุงลาว” เป็นต้น

“ไทย” กับ “สยาม” ใช้ควบคู่กันเช่นนี้แต่ชาวต่างชาติที่เข้ามา กลับมักนิยมเรียก “สยาม” มากกว่า ข้อนี้มีปรากฏใน “จดหมายเหตุโจรสลัดกรอน” ราชทูตของจีนที่ได้เดินทางมายังอาณาจักรขอมเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ โดยเรียกดินแดนนี้ว่า “เสียมก๊ก” ที่ปราสาทหินนครวัดก็มีจารึกปรากฏคำว่า “นี่เสียมก๊ก” เดอ ลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งได้เดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยพระนารายณ์ระหว่างปี พ.ศ. ๒๒๒๙ - ๒๒๓๑ ก็ยังเรียก “สยาม” ทั้งยังได้เขียนหนังสือพรรณนาถึง “ราชอาณาจักรสยาม” (Du Royaume de Siam) เอาไว้ด้วย^{๑๕๕} เมื่อครั้งทำหนังสือสัญญาฉบับกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ฝ่ายฝรั่งเศสใช้ “สยาม” เป็นคำเรียก ส่วนฝ่ายพระนารายณ์ก็ใช้ “กรุงศรีอยุธยา” สำหรับใช้เรียกอาณาจักรของตน และเรียกฝ่ายฝรั่งเศสว่า “กรุงฝรั่งเศส” ทุกแห่ง^{๑๕๖} จวบจนสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังคงใช้ “กรุงศรีอยุธยา” ตามเดิม ตัวอย่างมีอยู่ในสนธิสัญญาเบอร์นีที่ทำไว้เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๓ และใน “กฎหมายตราสามดวง” บางแห่งก็ปรากฏมี “สามเศส” “สยามประเทศ” และ “สยามภาษา” เป็นต้น^{๑๕๗}

ราวปีพ.ศ. ๒๓๙๔ เมื่อรัชกาลที่ ๔ ทรงทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษ “สยาม” ก็ถูกใช้เป็นชื่อรัฐอย่างเกือบจะเรียกได้ว่าเป็นทางการ (ทั้งนี้ “เมืองไทย” ก็ยังเป็นที่นิยมใช้กันอยู่ ณ ขณะนั้น) รัชกาลที่ ๔ เองก็ถูกเรียกโดยชาวต่างประเทศว่า “พระเจ้ากรุงสยาม” (Rex Siamen Sium) พระองค์ทรงมีพระราชดำริเห็นว่า “กรุงศรีอยุธยา” นั้นเป็นนามราชธานีเก่า ไม่ตรงกับรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งเปลี่ยนย้ายราชธานีมาที่กรุงเทพฯพระมหานคร และการที่จะใช้นามราชธานีเช่นที่เคยปฏิบัติมาก็จะไม่เหมาะสม เพราะนานาประเทศเขาเรียก “สยาม” ท่วมกันแล้ว จึงเห็นพ้องให้ใช้ “สยาม” ตั้งแต่ครั้งนั้น^{๑๕๘} ทั้งยังทรงนิยมใช้นามภาษาละตินว่า “Rex Siamen Sium” และได้

^{๑๕๕} ซีมอง เดอ ลาลูแบร์. ราชอาณาจักรสยาม (Du royaume de Siam) แปลโดย สันต์ ท. โทมลบุตร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.

^{๑๕๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ. “อธิบายเรื่องนามประเทศสยาม” หน้า ๑๑๔ - ๑๑๕.

^{๑๕๗} “พระธรรมศาสตร์.” ใน กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๔, ๕.

^{๑๕๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุภาพ. “อธิบายเรื่องนามประเทศสยาม” หน้า ๑๑๕.

คิดพระราชลัญจกรหรือดวงตราขึ้นดวงหนึ่งสำหรับประทับพระราชสาส์นไปยังราชสำนักจีนเป็นการเฉพาะ ในดวงตรานั้นมีอักษรเขียนว่า "สยามโลกัศรราช" (สยาม + โลก + อัศร + ราช - ผู้เป็นใหญ่แห่งแผ่นดินสยาม) และทั้งยังได้หล่อรูป "พระสยามเทวาริราช" ขึ้นเป็นตัวแทนวิญญานของเทวดาผู้ปกปักรักษาพระราชบัลลังก์

ต่อมา "สยาม" ได้มีความหมายลึกซึ้งต่อสถานะทางอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนิยมลงพระปรมาภิไธยย่อของพระองค์ว่า "สยามินทร์" อันมีความหมายโดยรูปศัพท์ว่า "ผู้เป็นใหญ่แห่งดินแดน (สยาม)" ทรงยกเลิกตำแหน่งวังหน้าแล้วตั้ง "สยามมกุฎราชกุมาร" ขึ้น^{๑๕๕} ด้านทิศนโยบายทางการเมืองรัชกาลที่ ๕ ได้ฐานสนับสนุนจากบรรดากลุ่มคนชั้นนำที่เรียกกันว่า "กลุ่มสยามหนุ่ม" หรือ "กลุ่มสยามใหม่" ในการต่อรองอำนาจกับกลุ่มตระกูลขุนนางและขุนนางอนุรักษนิยม^{๑๖๐}

สืบเนื่องจากความพยายามในการสร้างความหมายและความสำคัญของ "สยาม" ขึ้นใหม่เพื่อใช้สำหรับอธิบายสถานะทางอำนาจแบบใหม่ที่เพิ่งก่อตัวขึ้นนี้ กรณี "ข้า" นอกจากจะเห็นได้ในคำอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสดังที่ยกมาข้างต้นแล้ว สำหรับองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ก็ทรงเห็นว่า "ข้า" เป็นส่วนหนึ่งของ "สยาม" เช่นเดียวกับชาติอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็ลาว เขมร มลายู ฯลฯ แต่มีสถานะต่ำกว่าคนไทยในภาวะปกติ ในพระราชสาส์นที่ทรงมีไปถึงประธานาธิบดีแฟรงคลิน เพียร์ซ (Franklin Pierce) แห่งสหรัฐอเมริกา ปีพ.ศ. ๒๓๙๙ ทรงแนะนำพระองค์ว่า

^{๑๕๕} เดิมทีตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมารนี้ เจ้าฟ้ามหาวชิรมนตรี ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นองค์แรก แต่ต่อมาทรงประชวรจนสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน ตำแหน่งนี้จึงตกเป็นของเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ แต่งตั้งเมื่อวันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงพระนามว่า "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร รัชทายาทแห่งประเทศสยาม" (ขีดเส้นใต้โดยผู้อ้าง).

^{๑๖๐} David K. Wyatt. *Politics of Reform: Education in the Reign of King Chulalongkorn*, pp.44 – 50 ; ภาษาไทยขอให้ดู สุภาสิณี ชมะสุนทร. "แนวความคิดทางการเมืองของกลุ่มผู้นำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๓๖." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔ ; ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชิตติยา กรรณสูต. (บก.). *เอกสารการเมืองการปกครอง (พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๗๗)* กรุงเทพฯ: สถาบันสยามศึกษา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๓๒, หน้า ๑๐ - ๑๒ ; แต่อย่างไรก็ตาม หนังสือพิมพ์สยามวิคัลแอดเวอร์ไทเซอร์ (Siam Weekly Advertiser) ฉบับวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้แบ่งกลุ่มชนชั้นนำสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ ออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ ๑. กลุ่มสยามหนุ่ม (Young Siam) มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าฟ้าภาณุวงศ์ เป็นผู้นำ ประกอบด้วยเจ้านายและขุนนางที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตก ๒. กลุ่มสยามอนุรักษนิยม (Conservative Siam) มีสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และกลุ่มขุนนางตระกูลบุนนาค เป็นผู้นำ และ ๓. กลุ่มสยามเก่า (Old Siam) ได้แก่ พวกขุนนาง ข้าราชการ ที่ถูกกีดกันจากการเปลี่ยนแปลงและกลัวเสียผลประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลง ดูรายละเอียดใน บัณฑิต แทนพิทักษ์. "การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๓๑)." (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๔), หน้า ๑๔๗ - ๑๔๘.

“สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอภินิหาร พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เป็นใหญ่ ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราชรัฐเวดล้อมด้วยนานาประเทศราชชนบทต่าง ๆ ทุกทิศ คือลาวโยน ลาวเฉียงในทิศพายัพแลอุดร ลาวกาวแต่ทิศอีสานจนบูรพ กัมพูชาเขมรแต่บูรพาจนภาคเนย์ เมืองมลายูเป็นอันมาก แต่ทิศทักษิณจนหริดี แลบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่าแต่ทิศประจิมจนพายัพ แลข้าของแลชาติต่าง ๆ อื่น ๆ อีกเป็นอันมาก แลเป็นผู้ประจักษ์ในภาษามคธแลคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา”^{๑๖๑}

หลักฐานอีกแห่งหนึ่ง คือ “พระราชสาส์นไปถึงโป๊ป.” ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงพระสันตปาปาที่กรุงโรม ก็มีใจความสำคัญระบุแนะนำพระองค์เองว่า:

“มีอำนาจในแผ่นดินที่ควรจะเรียกว่า สยามประเทศทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้แลเมืองขึ้นอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง คือ ลาวเฉียง ลาวกาว ข้า กะเหรี่ยง แลกัมพูชามลายูหลายเมืองต่าง ๆ แลอื่น ๆ เปนเจ้าครอบครองแผ่นดินให้เปนสุขในราชการที่ ๔”^{๑๖๒}

จะเห็นได้ว่า ในกระบวนการสร้างความหมายและความสำคัญของ “สยาม” ขึ้นใหม่ ในฐานะชื่อของราชอาณาจักรหรือเขตแดนภายใต้พระราชอำนาจของกษัตริย์สยาม หลีกเลียงไม่ได้ที่จะต้องอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผลว่า กลุ่มชนหลากหลายต่าง ๆ ที่ไม่เป็นไทยเลยนั้น จะมีพื้นที่และตัวตนดำรงอยู่เป็นส่วนหนึ่งภายใต้พระราชอำนาจอย่างไร ขณะเดียวกับที่ใช้ “สยาม” อธิบายเขตแดนของพระราชอำนาจ ก็จะใช้ “สยาม” สำหรับอธิบายสถานะความต่ำต้อยของกลุ่มชนต่าง ๆ ไปด้วยในตัว และพระราชอำนาจที่สร้างขึ้นใหม่นี้จะแสดงออกได้ก็ด้วยการเป็นเจ้าครอบครองดินแดนและผู้คนหลากหลาย

จึงดูเหมือนหนึ่งว่ากลุ่มชนหลากหลายเหล่านี้ (ซึ่งมี “ข้า” รวมอยู่ด้วย) ต่างเท่าเทียมกันภายใต้ร่มพระบารมี ความไม่เท่าเทียมกันถูกอธิบายหรือให้นัยยะเป็นความเท่าเทียมกัน ลักษณะที่ดูขัดแย้งไม่ลงรอยกันอยู่ระหว่างนัยความหมายกับสภาพความเป็นจริงนี้ ไม่ได้มีผลให้เกิดการตั้ง

^{๑๖๑} พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศอเมริกา และประเทศฝรั่งเศส (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประมวลศิลป์, ๒๕๐๒), หน้า ๕ (อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนางทิพมณเฑียร (เปลื้อง วงศาโรจน์) วันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๐๒), ชัดเส้นได้โดยผู้อ้าง.

^{๑๖๒} “พระราชสาส์นไปถึงโป๊ป.” ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๔ แผ่นที่ ๓๑ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ๑๒๔๗ (๒๔๒๔), เลขหน้าไม่ชัด.

คำถามในระยะแรก แต่ต่อมาได้เกิดปัญหาเมื่อมีการตีความอย่างใหม่เกิดขึ้นในกรณี "คำกราบบังคมทูลฯ ร.ศ. ๑๐๓" ซึ่งจะกล่าวถึงในลำดับต่อไป

ในความไม่เท่าเทียมแต่ถูกอธิบายให้นัยยะเป็นความเท่าเทียมกันนี้ ความจริงอีกอย่างก็คือว่ากระบวนการนี้มี "ข้า" อยู่ในระดับล่างสุดของคำอธิบาย โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับไทยและลาว ในคำอธิบายนี้พระมหากษัตริย์เป็น "เจ้าแผ่นดิน" ทั้งหมด และเป็น "เจ้าอยู่หัว" ของคนทุกหมู่เหล่า ขณะที่คนไทยเหยียดลาวให้ต่ำต้อยกว่าตน และลาวก็เหยียดข้าอีกต่อหนึ่ง เมื่อข้าอยู่ล่างสุด ก็ย่อมมีความสำคัญถึงขีดสุดเช่นกัน ในแง่ที่เป็นส่วนปลายสุดของอีกขั้วหนึ่งของเขตแดนในพระราชอำนาจ "ข้า" จึงมีความสำคัญที่กระทบถึง "ความเป็นสยาม" ไปด้วย "ข้า" เป็นได้ทั้งความเป็นอื่นและเป็นตัวตนส่วนหนึ่งของ "สยาม" คืออธิบายว่าเป็นส่วนหนึ่งของสยาม แต่ก็อยู่ระดับปลายสุดของสยาม ไม่ได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอย่างปราศจากเงื่อนไขเหมือนดังเช่นในรัฐประชาชาติ ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากนั้นเป็นเวลานาน

ที่กล่าวสรุปข้างต้นนั้น เป็นประเด็นความสัมพันธ์ภายใน ส่วนภายนอกนั้น กลับน่าสนใจไปอีกแห่งหนึ่ง ตัวอย่างเช่น เมื่อพิจารณาเนื้อความของพระราชสาส์นที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา แม้ว่าตอนต้นของพระราชสาส์นจะกล่าวพรรณนาถึงความยิ่งใหญ่ของประเทศสยาม ตลอดจนพระราชอำนาจอันแผ่ไพศาลของ "เจ้ากรุงสยาม" แต่เมื่อต้องกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับนานาประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงแสดงความอ่อนน้อมต่อประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นประเทศที่ปกครองระบอบสาธารณรัฐ ทั้งนี้ก็หวังให้สหรัฐอเมริกาเป็นที่พึ่งเมื่อถึงคราวที่สยามต้องพิพาทกับประเทศทางแถบยุโรป ทรงยอมรับความเหนือกว่าของ "นานาอารยประเทศ" อย่างตรงไปตรงมา พระองค์ทรงกล่าวต่อประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกาใจความสำคัญมีดังต่อไปนี้ :

"ขอให้ผู้ครองยูไนเต็ตอเมริกาซึ่งเป็นบ้านเมืองใหญ่มีอำนาจมาก และเป็นเมืองตั้งอยู่ในยุติธรรมยั่งยืนมั่นคง จงเป็นที่พึ่งอันดีแก่แผ่นดินสยาม ซึ่งมีอำนาจเล็กน้อยพอประมาณนี้ ด้วยความที่มีไมตรีปรานีเอาใจใส่ถวาทหาความที่จริงที่แท้ เมื่อเวลาใด ๆ ภายที่หากจะมีด้วยเหตุเกี่ยวข้องต้องข่มขู่ แต่อำนาจในทางทะเลใหญ่อันใดอันหนึ่งที่จะมีมาแต่บ้านเมืองใหญ่ ๆ อันอื่นที่มีอำนาจมาก ขออย่าได้เพิกเฉยละเลยเสียไม่เอาเป็นธุระ หรืออย่างหนึ่งเมื่อใดมีผู้ไปฟ้องกล่าวโทษผู้ครองข้างสยามอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ขอให้ไต่ถามแลพิจารณาพิพากษาโดยยุติธรรมที่เที่ยงต่อแท้ อนึ่งชาวสยามประเทศนี้ ย่อมเป็นคนกึ่งดี กึ่งร้ายตลอดมาชั่วอายุเฝ้าชเลามากมายด้วยกัน ไม่รู้จักอย่างธรรมเนียมที่ดี เมื่อมาสมคบค้าขายกับชาวอเมริกันแลชาวประเทศอื่นที่มีขนบธรรมเนียมบ้านเมือง

มิดกัน เกือบบางจำพวกจะเข้าใจผิดแล้ว จะพูดผิด ๆ ทำผิด ๆ ไปบ้าง ก็ถ้า การอันนั้นไม่เป็นการอันใหญ่โตสำคัญนัก กรุงสยามปรารถนาขอให้ผู้ครองเมือง ท่านจงอดโทษเสียบ้างโดยสมควรด้วย ประดิษฐกรรมตาของคนเป็นอันมากใน พื้นบ้านพื้นเมืองสองฝ่ายผิดอย่างนักบัดนี้กรุงสยามขอแก้ท่านมาเสียแต่เดิม ให้ ช่วยกรุณาคิดอ่านในการเช่นนี้ให้เป็นฉบับแบบแผนแก่ผู้ครองเมืองของท่านสืบไป ในภายหน้า บัดนี้แผ่นดินสยามนี้ก็พึงเปิดเผยแก่บ้านเมืองที่มีอำนาจในทะเล หลายเมือง เพราะความเล้าลือด้วยสิ่งที่เป็นสินค้าที่เกิดขึ้นในแผ่นดินสยามนี้ แต่คนชาวสยามทั้งไพร่ทั้งผู้ดีโดยมากยังตั้งอยู่ในความเขลาไม่ฉลาดนัก รู้จักการ ทางค้าขาย แลทำนุบำรุงรักษาบ้านเมืองให้ดี บัดนี้กรุงสยามขอแสดงความ ขอบคุณมาโดยความซื่อสัตย์สุจริต”^{๑๖๓}

ส่วนในด้านฮีดคองประเพณีที่ใช้กันอยู่ในล้านช้างแต่เดิมมา ก็ปรากฏความพยายามจาก กรุงเทพฯ ที่จะแทรกแซง ในปีพ.ศ.๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ เปลี่ยนแปลงจากฮีด ๑๒ ครอง ๑๔ เป็น ฮีด ๑๒ ครอง ๒๔ โดยทรง “ดำรัสใช้ในหัวเมืองลาว ทัวไป”^{๑๖๔} ให้ถือเป็นหลักปฏิบัติแก่ไพร่ราษฎรและเจ้าเมืองกรมการในท้องถิ่นล้านช้าง ซึ่งแต่เดิม ล้านช้างจะใช้ “ฮีด” หรือจารีตปฏิบัติเฉพาะกลุ่มชน เช่น ฮีดในหมู่คนลาวจะเป็นแบบหนึ่ง ส่วนฮีดใน หมู่คนข่าก็จะเป็นอีกแบบหนึ่ง มาตรฐานส่วนกลางที่ใช้กันระหว่างกลุ่มชนเป็นแบบกว้าง ๆ และ คลุมเครือ^{๑๖๕}

ฮีด ๑๒ ครอง ๑๔ เป็นจารีตปฏิบัติอันเนื่องมาจากการถือผีของชาวล้านช้างที่ถูกปรับให้เข้า กับคติความเชื่อทางพุทธศาสนา เช่น ฮีด ๑๒ ข้อหนึ่งเนื้อหากล่าวว่า “ถึงเดือนเจียงมานั้น ได้เลี้ยง ผีมด ผีหมอ ผีฟ้า ผีแกน และนิมนต์พระสังฆราชเจ้าเข้าปริวาสกรรม”^{๑๖๖} เหตุนี้จารีตปฏิบัติ ดังกล่าวจึงไม่เป็นที่พอพระทัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่ทรงเป็นผู้นำการ ปฏิรูปพุทธศาสนา ทรงเห็นว่าไม่ใช่จารีตปฏิบัติที่ถูกต้องสำหรับชาวพุทธ แลการถือปฏิบัติเช่นนั้น เป็นสาเหตุทำให้พุทธศาสนาต้องมัวหมองไม่บริสุทธิ์ เนื่องจากปะปนกับความเชื่อเรื่องผี จึงทรงมี พระราชดำริที่จะแก้ไขฮีด ๑๒ ครอง ๑๔ ขึ้นใหม่ โดยตัดจารีตปฏิบัติอันเนื่องมาจากการถือผีทิ้งไป เสีย แล้วให้เน้นใช้จารีตปฏิบัติทางพุทธศาสนาเพียงเท่านั้น

^{๑๖๓} พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศอเมริกา และประเทศฝรั่งเศส. หน้า ๙ - ๑๐.

^{๑๖๔} อรรถ นันทจักร. “กฎหมายลุ่มแม่น้ำโขง: พัฒนาการและความต่อเนื่อง.” *รวมบทความประวัติศาสตร์* ปีที่ ๑๙ (๒๕๔๐), หน้า ๖๔.

^{๑๖๕} สุวิทย์ ไทหวัดน์. “จารีตประเพณีที่ใช้ปกครองเสมือนกฎหมายต่อคนไทยและลาวก่อนการปฏิรูประบบกฎหมายไทยในสมัย รัชกาลที่ ๕.” *รวมบทความประวัติศาสตร์* ฉบับที่ ๑๒ (กุมภาพันธ์ ๒๕๓๓), หน้า ๑๒๓ - ๑๓๓.

^{๑๖๖} สงวน รอดบุญ. *พุทธศิลป์ลาว* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๐๘.

ฮีต ๑๒ ครอง ๒๔ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการปรับใช้จารีตวินัย สงฆ์มากำหนดความผิดของฆราวาส เนื้อหาเริ่มด้วยการจัดแบ่งลักษณะความผิดออกเป็นประเภทต่าง ๆ โดยอาศัยข้อวินิจฉัยตามคติพุทธศาสนา เริ่มจากความผิดขั้นปราชิก และลำดับความผิดตามความหนักเบาต่อไปตามลำดับเรียกว่า “ปราชิกห้าวพระยาเสนามาตย์ภายนอก” มีทั้งหมด ๙ ประเภท ดังนี้:

๑. การไม่ปฏิบัติตามอาณัติหลักคำเป็นปราชิก
๒. ลัยยชีวัง โวโรปายะ นั้นปองข้าท้าวพระยาอันเป็นเจ้าของดินเป็นปราชิก
๓. ไปเลวศึกบ่ดอยบ่หนีและย้ายหนีจากเจ้านายเป็นปราชิก
๔. เล่นนางเรือนหลวงกวงผาสาทแห่งเจ้าพระยา คือพานางสนมเป็นปราชิก
๕. ลักเอาของสมบัติท้าวพระยาเป็นปราชิก
๖. งวดงาอากร อันควรแก่ท้าวพระยาแล้ว ปกฮ่างไว้เอาแก่ตนไปให้ปรากฏเป็นปราชิก
๗. ท้าวพระยาชุมนุม เมื่อภายหลังจึงมีญาติเตียน เมื่อภายหลังเป็นปราชิก
๘. คนที่ออกจากบ้านจากเมืองเป็นปราชิก
๙. การวางเฉยต่อกิจจะบ้านเมือง มีท่านทั้งหลายชุมนุมกับตนแลอยู่เรือนบ่ลงชุมนุมด้วยท่านทั้งหลายเป็นปราชิก”^{๑๖๗}

นอกจากนี้ฮีต ๑๒ ครอง ๒๔ ยังประกอบด้วยหลักคำคลองเมืองอีกเป็นข้อปลีกย่อย เนื้อหากล่าวถึงเรื่องการลักวัว, ควาย, สัตว์กินข้าวแสก, ช้างหรือสัตว์ต่าง ๆ แทงกัน มิจอาจารย์, ต้นไม้ไผ่สีสุกตาแสง, การชำระความ, นายผี เล่นเบี้ย และการสูบฝิ่น ตามลำดับ^{๑๖๘} อย่างไรก็ตาม แม้จะประกาศจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตาม แต่ในเมื่อสยามมีอำนาจในการควบคุมหัวเมืองห่างไกลอยู่อย่างจำกัด จึงไม่สามารถบังคับใช้จารีตปฏิบัติอันนี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ จนชั้นนำท้องถิ่นยังนิยมหลักฮีต ๑๒ ครอง ๑๔ อยู่ดังเดิม แม้จะทรงพยายามเอาอกเอาใจชนชั้นนำ

^{๑๖๗} หอวิชาญาณ, แผนกตัวเขียนอักษรโบราณ หมุกกฎหมายโบราณ เลขที่ ๓๙-๙ ตู๋ ๑๐๔ หลักคำคลองเมืองว่าด้วยฮีต ๑๒ ครอง ๒๔ อ่างใน ธรรม นันทจักร. “ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๒๒ - ๒๒๓.

^{๑๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๓.

หลวงพระบาง ด้วยการส่งพระบางกลับคืนไปเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองหลวงพระบางในปีพ.ศ. ๒๔๐๙ และให้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้งก็ตาม^{๑๖๘}

จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสยามเข้าไปมีบทบาทในดินแดนล้านช้างมากขึ้นในสมัยตอนต้นของรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มีพระราชกระแสรับสั่งไปยังเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ให้ทำการยกเลิกบรรดา “กตหมายลาว” “กตหมายข่า” (หรือจารีตปฏิบัติต่าง ๆ ที่ใช้อยู่ในล้านช้างขณะนั้น) ไปเสีย แล้วให้ใช้ “พระราชกำหนดกตหมายกรุงเทพมหานคร” เป็นมาตรฐานหนึ่งเดียว ดังปรากฏในรายละเอียดดังนี้:

“ในเมืองนครจำปาศักดิ์ใช้กตหมายกรุงเทพมหานครบ้าง กตหมายลาวบ้าง กตหมายข่าบ้างนั้น เปนช่องที่จะให้ติเตียนได้ว่าถ้าตระการจะชอบใจใช้กตหมายใดก็ใช้ได้ไม่เปนการแน่นอนยั่งยืน อีกประการหนึ่งในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ทำกับนานาประเทศนั้น ก็กำหนดว่าจะใช้พระราชกำหนดกตหมายในกรุงเทพมหานคร ซึ่งจะตัดสิ้นคดีความของคนในบังคับนานาประเทศทั้งปวง... ก็นับว่าต้องประพุดรักษาหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนั้นทั้งสิ้น ถ้าจะใช้กตหมายลาวกตหมายข่าตัดสิ้นความคนในบังคับต่างประเทศ ก็เปนอันผิดด้วยหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่กรุงเทพมหานครได้ทำไว้ โดยอุทรที่ห้องร้องต่อกรุงเทพมหานครจะตัดสิ้นไปก็เปนการยาก ด้วยกตหมายนั้นหาต้องด้วยพระราชกำหนดกตหมายในกรุงเทพมหานคร ไม่เหมาะ ฉะนั้นจึงขอบังคับว่าแต่ต่อไปอย่าให้กตหมายลาว กตหมายข่าต่อไปอีก ให้ใช้แต่พระราชกำหนดกตหมายกรุงเทพมหานครอย่างเดียว”^{๑๖๙}

พระองค์เจ้าปฤษฎางค์กับวิวาทะว่าด้วยพระราชอาณาเขตสยาม

ในปีพ.ศ. ๒๔๒๗ ได้เกิดเหตุการณ์ที่สร้างความตื่นตระหนกแก่ชนชั้นนำสยามอยู่ ๒ เหตุการณ์ด้วยกัน ได้แก่ ๑. อังกฤษชนะสงครามอังกฤษ-พม่า (Anglo – Burmese War) ได้ยึดครองพม่าไว้เป็นอาณานิคม สถาบันกษัตริย์พม่าถูกยกเลิก ข้าราชการอังกฤษผนวกรวมไปเป็นส่วนหนึ่งของอินเดีย ๒. ขณะเดียวกันสถานการณ์อีกด้าน ฝรั่งเศสก็กำลังเริ่มดำเนินการขยายอำนาจขึ้น

^{๑๖๘} สุรศักดิ์ ศรีสำออง. ลำดับกษัตริย์ลาว (กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑๐, ๓๑๓.

^{๑๖๙} หจร. ร.๕ ม.๕๗/๒๙ พระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ร.ศ. ๑๐๔).

ไปยึดครองตั้งเกี่ย การสถาปนาพระราชอาณาเขตสยามที่เริ่มมาได้ระยะหนึ่งแล้วนั้น จึงเผชิญศัตรูคู่แค้นสำคัญคือลัทธิอาณานิคมจากตะวันตก

ในระหว่างนั้นเองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พยายามสอบถามความคิดเห็นของเจ้านายและขุนนางที่ปฏิบัติงานอยู่ในยุโรป เพื่อแสวงหาแนวทางแก้ไขสถานการณ์ที่อาจส่งผลกระทบต่อสยาม นำมาซึ่งเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ไทยที่เป็นที่รู้จักดีคือ กรณีเจ้านายและขุนนางลงชื่อร่วมกันจัดทำหนังสือกราบบังคมทูลความเห็นให้จัดการเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองของสยาม

ในเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๐๓ (พ.ศ. ๒๔๒๗) นายพันเอกพิเศษ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ อัครราชทูตสยามประจำยุโรป พร้อมด้วยเจ้านายและขุนนางสยามในยุโรปจำนวน ๑๑ คน ประกอบด้วย ๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรรุทธิ์ ๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา ๓. สมเด็จฯ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ ๔. พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ๕. นายนกแก้ว คชเสนี ๖. หลวงเดชนายเวร (สุน สัตราภัย) ๗. นายบุญย์ เพ็ญกุล ๘. ขุนปฏิภาณพิจิตร (หรุ่น) ๙. หลวงวิเศษสาลี (นาค) ๑๐. นายเปลี่ยน และ ๑๑. สัปเลฟเตอร์แนตส์อาด จากรายพระนามและชื่อทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่า เป็นเจ้านาย ๔ ท่าน (จากลำดับที่ ๑ ถึง ๔) เป็นข้าราชการ ๗ คน (จากลำดับที่ ๕ ถึง ๑๑)^{๑๑๑} ได้เข้าชื่อถวายคำกราบบังคมทูลจำนวน ๒ ฉบับ ฉบับที่หนึ่งคือ “คำกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน” มีความยาว ๖๒ หน้า ฉบับที่สองคือ “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปทอดพระเนตรกิจการ” มีความยาว ๕๗ หน้า

ทั้งสองฉบับลงวันที่เดียวกันคือ วันที่ ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๐๓ แต่ความเคลื่อนไหวอันเกี่ยวเนื่องกับทั้งสองกรณีมีขึ้นก่อนหน้าวันนั้นแล้ว เห็นได้จากการเข้าชื่อซึ่งนอกจากจะมีจำนวน ๑๑ ท่านดังปรากฏในชื่อท้ายเอกสารทั้งสองแล้ว พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ยังได้จัดส่ง “คำกราบบังคมทูลฯ” ทั้งสองฉบับ พร้อมด้วยข่าวตัดจากหนังสือพิมพ์และคำแปลข่าวดังกล่าวโดยพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ไปให้เจ้านายและขุนนางคนสำคัญในสยามขณะนั้น เพื่อขอความเห็นสนับสนุนด้วย แต่ไม่ปรากฏความเห็นชอบจากเจ้านายและขุนนางท่านอื่น เว้นแต่เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสงชูโต) เท่านั้น ที่แสดงความเห็นพ้องและสนับสนุนด้วยการทูลเกล้าฯ “ถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน” ลงวันที่ ๖ มกราคม ร.ศ. ๑๐๔ (พ.ศ. ๒๔๒๘)

^{๑๑๑} แม้จะปรากฏพระนามและชื่อดังนั้น แต่เป็นที่รู้กันว่าผู้มีบทบาทสำคัญในความเคลื่อนไหวครั้งนี้คือ “พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์” ซึ่งประวัติและผลงานของเจ้านายท่านนั้นโปรดดู พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์. ประวัติย่อ นายพันเอกพิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ แต่ประสูติ พ.ศ. ๒๓๙๒ ถึง ๒๔๗๒ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: มปท., ๒๔๗๒ (พิมพ์ในการบำเพ็ญพระกุศลเสิมพระชันษาครบ ๗๔ ฤกษ์เช้า ๗๙ ในวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๒).

อย่างไรก็ตาม กล่าวเฉพาะเอกสารสำคัญที่ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันที่ ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๐๓ (พ.ศ. ๒๔๒๗) จำนวน ๒ ฉบับนั้น ฉบับแรกเป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดีในฐานะเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์การเมืองไทยสมัยใหม่ ส่วนเอกสารฉบับที่สอง ส่งผลกระทบทางการเมืองเช่นกัน (แม้ไม่เป็นที่รู้จักในภายหลังก็ตาม) แต่เป็นไปในทิศทางที่แตกต่างจากเอกสารฉบับแรกเป็นอย่างมาก ไม่เพียงแต่มีเจ้านายและขุนนางเห็นพ้องและสนับสนุนอย่างกว้างขวาง ต่อมายังปรากฏมีการนำเอาข้อเสนอในเอกสารนี้ไปปฏิบัติจริง กลายเป็นเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ได้รับการกล่าวขานอย่างกว้างขวาง นั่นคือ การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อปีพ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นการเสด็จต่างประเทศครั้งที่ ๕ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคณะผู้ติดตามจำนวนทั้งสิ้น ๓๕ คน ใช้เวลาทั้งหมด ๔ เดือน ๙ วัน^{๑๗๒}

ตามความในเอกสาร “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นเพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปทอดพระเนตรกิจการ” พระองค์เจ้าปฤษฎางค์และคณะ ร.ศ. ๑๐๓ กราบทูลฯ อธิบายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเหตุผลและประโยชน์ที่จะทรงได้รับจากการเสด็จประพาสยุโรป มีใจความสำคัญกล่าวว่า “จะเปนประโยชน์อันใหญ่ยิ่งที่จะได้ทูลบำรุงพระราชอาณาเขตให้ดำรงค้ำมั่นคงยืนยาวยิ่งขึ้นไป”^{๑๗๓}

แต่ปัญหาคือ การเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศจะเป็นเหตุให้เกิดความวุ่นวายขึ้นในพระนคร แม้ว่าการณวิฤกฤติวังหน้าจะผ่านพ้นไปตั้งแต่หลังปีพ.ศ. ๒๔๑๗ กลุ่มขุนนางก็อ่อนกำลังไปมาก หลังจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ถึงแก่พิราลัยไปในปีพ.ศ. ๒๔๒๕ แต่ขณะนั้นพระบรมมหาราชวังก็ยังถือเป็นศูนย์กลางที่มาของอำนาจในการปฏิบัติราชการสำคัญต่าง ๆ ฉะนั้นระหว่างที่ทรงเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศอยู่นั้นอาจเกิดเหตุแย่งชิงอำนาจขึ้นได้ คณะ ร.ศ. ๑๐๓ เสนอทางออกต่อปัญหานี้ไว้เช่นกัน เนื่องจาก “วิตกอยู่ว่าเมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกจากพระนครแล้ว พระราชวงษานวงษ์แลข้าทูลลของธุลีพระบาทซึ่งเปนหัวหน้าในราชการกรมต่าง ๆ จะมีความแก่งแย่งไม่สามัคคีปรองดองกัน จะเปนเหตุขึ้นได้”^{๑๗๔} คณะ ร.ศ. ๑๐๓ จึงเห็นควรจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินถืออาญาสิทธิ์บังคับราชการทั่วไป และให้ตั้งเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินชั้นที่สอง (“ทำนองไวซเปรซิเดนต์”^{๑๗๕}) เป็นผู้ช่วยและคู่ปรึกษาแก่ผู้สำเร็จราชการชั้นที่หนึ่ง ส่วนเจ้านายและขุนนางทั้งหลายก็ให้เข้าเฝ้าฯ ชุมม

^{๑๗๒} ณัฐนันท์ สอนพรินทร์. *แปดวังตะวันตก* (กรุงเทพฯ: rePenthouse, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐๔.

^{๑๗๓} หจข. ร.๕ บ ๑.๔/๒ เจ้านายทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปทอดพระเนตรกิจการ (๘ มกราคม ร.ศ. ๑๐๓), เส้นใต้ขีดโดยผู้อ้าง.

^{๑๗๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๗๕} เรื่องเดียวกัน.

แจ้งข้อราชการแก่ผู้สำเร็จราชการเป็นประจำทุกวัน ยกเว้นวันพระ ปฏิบัติเช่นเดียวกับที่พระเจ้าแผ่นดินยังประทับอยู่ในพระนครตามเดิม

แต่อำนาจที่จะโอนให้ผู้สำเร็จราชการเป็นการชั่วคราวนั้น จำเป็นต้องมีการคานอำนาจไมใช่จะมอบให้เป็นประมุขที่ถือกันขณะนั้นว่าต้องทรงอำนาจสูงสุด การณ์นี้คณะ ร.ศ. ๑๐๓ เสนอเห็นควรให้ตั้งคณาธิลขึ้นมาจำนวน ๓๕ คน สำหรับเป็นที่ปรึกษาข้อราชการและกำกับการออกคำสั่งปฏิบัติราชการของผู้สำเร็จราชการ โดย ๓๕ คนที่เสนอนั้นคณะ ร.ศ. ๑๐๓ เสนอรายชื่อแนบท้ายดังนี้ ๑. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์มี กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์ ๒. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุวงษรเดช ๓. พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ๔. พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นอดิศรอุดมเดช ๕. พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ ๖. พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ๗. พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศิริรัชลังกาศ ๘. พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าชุมพลสมโพธิ ๙. พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิประวัตติ ๑๐. พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้า ดิศวรกุมาร ๑๑. พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าจิตรเจริญ ๑๒. พระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ๑๓. พระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าจักรจรัสวงษ์ ๑๔. เจ้าพระยาพลเทพ ๑๕. เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ ๑๖. พระยาเจริญราชไมตรี ๑๗. พระยากระลาโหมราชเสนา ๑๘. พระยามหาอำมาตย์ ๑๙. พระยามลตรีสุริยวงษ์ ๒๐. พระยาเหตุยประชุน ๒๑. พระยาราชวราณุกูล ๒๒. พระยาอนุชิตชาญไชย ๒๓. พระยามหามลตรี ๒๔. พระยาประกาศรวงษ์รุฒิมักดี ๒๕. พระยารัตนโกษา ๒๖. พระยาศรีสิงหนเทพ ๒๗. พระยาพิพัฒน์โกษา ๒๘. พระยาไชยสุรินทร์ ๒๙. พระยาพิชิตโกโคยสรวัย ๓๐. พระยาไชยยศสมบัติ ๓๑. พระมหाराชครูโปรหิตาจารย์ ๓๒. พระกระษेत्रราชสุภาวดี ๓๓. พระนรินทรราชเสนี ๓๔. เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ๓๕. "ถ้าราชทูตใดต้องเข้าไปต้องเป้นอีก ๑" ^{๑๗๖}

จะเห็นได้ว่า ในจำนวนรายพระนามและชื่อที่เสนอทั้งหมด ๓๕ คนนี้ เป็นเจ้านายชั้นสูงจำนวน ๑๓ องค์ (จากลำดับที่ ๑ ถึง ๑๓) เป็นขุนนาง ๒๐ คน (จากลำดับที่ ๑๔ ถึง ๓๔) และราชทูตอีก ๑ คน แม้จะมีรูปแบบคล้ายสภา แต่ไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นสภาตามระบอบประชาธิปไตย

^{๑๗๖} เรื่องเดียวกัน, การสะกดชื่อข้างต้นเป็นการสะกดตามคำในเอกสาร ซึ่งก็เป็นธรรมดาสำหรับยุคสมัยที่ยังไม่มีองค์กรแห่งอำนาจการเขียนที่จะมากำหนดว่า ตัวอักษรและการสะกดคำแบบใดถูกแบบใดผิด ประเด็นหนึ่งที่ไม่เคยได้รับการพิจารณาอย่างจริงจังก็คือว่า เดิมทีสังคมไทยนั้นการเขียนไม่ได้มีความสำคัญมากเท่ากับการพูดหรือฟัง ผัสสะสำคัญสำหรับการสื่อสารจึงได้แก่ ปากกับหู ไม่ใช่ตาตั้งในยุคสมัยปัจจุบัน คำเหมือนกันสื่อความหมายเดียวกันในอดีตนั้นไม่จำเป็นต้องเขียนให้เหมือนกัน เพราะเป็นคำและภาษาของการพูดและฟัง ไม่ใช่ภาษาของการเขียน สรุปคือ เขียนต่างกันไม่เป็นไร แต่ออกเสียงต่างกันเมื่อไหร่ นั่นแหละปัญหา ในกรณีนี้ก็เช่นกัน สำหรับนักศึกษาประวัติศาสตร์แล้วการแก้ไขคำและข้อความในเอกสารเป็นสิ่งต้องห้ามเพียงใด เป็นเรื่องที่เข้าใจกันดีอยู่แล้ว จะนั่นจึงน่าจะเข้าใจด้วยการแก้ไขคำและข้อความเพื่อให้สอดคล้องกับวิธีการเขียนและการสื่อความหมายในปัจจุบันก็ไม่ควรเกิดขึ้นเช่นกัน สำนึกในความแตกต่างระหว่างยุคสมัยของสิ่งต่าง ๆ เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการทำงานทางด้านประวัติศาสตร์มิใช่หรือ?

เพราะที่มาของคานาซิลนี้มาจากการแต่งตั้งไม่ใช่การเลือกตั้งจากราษฎรส่วนข้างมาก และคานาซิลนี้ถูกเสนอขึ้นให้เป็นสภาที่ปรึกษาและกำกับราชการของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เพื่อให้พระประมุขสามารถปลีกองค์เสด็จต่างประเทศได้ ทั้งยังจะเป็นเครื่องทอนอำนาจของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไม่ให้มีฐานะเฉกเช่นองค์พระมหากษัตริย์

เมื่อปรากฏว่าเอกสารถวายความเห็นทั้งสองฉบับนี้เป็นที่แพร่หลายขึ้น จากการทำสำเนาจัดส่งไปให้เจ้านายและขุนนางคนอื่น ๆ เพื่อขอความเห็นชอบ สถานะของเอกสารนี้จึงเปลี่ยนไปไม่ใช่เพียงหนังสือกราบบังคมทูลถวายความเห็นต่อพระมหากษัตริย์ตามปกติธรรมดาไปเสียแล้ว ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ต่างต้องสงวนท่าทีในการแสดงความคิดเห็นต่อประเด็นในเอกสารทั้งสองฉบับ

กล่าวเฉพาะกรณีเอกสาร “คำกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ.๑๐๓”^{๑๑๗} ได้ก่อให้เกิดปฏิกิริยาการถกเถียงกันในหมู่ชนชั้นนำสยาม แบ่งความเห็นออกเป็น ๒ ฝ่ายเด่นชัด โดยมีพระองค์เจ้าปฤษฎางค์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำสำคัญของสองความเห็นที่แตกต่างกันดังกล่าว สืบเนื่องจาก “คำกราบบังคมทูลฯ” ของฝ่ายพระองค์เจ้าปฤษฎางค์นอกจากจะเสนอความเห็นให้เปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองขณะนั้นแล้ว ยังมีเนื้อหากล่าวพาดพิงถึงประเด็นลักษณะนิยามความเป็นพระราชอาณาเขตของสยาม ว่าท้ายสุดแล้วใครควรจะมีอำนาจมากที่สุดใพระราชอาณาเขตนี้ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ พระราชอาณาเขตสยามนี้ควรเป็นของใคร ควรจะผูกขาดเป็นขององค์พระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว หรือควรต้องเป็นของราษฎรในสยามทั้งหมด

ฝ่ายพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ กราบทูลต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงความเห็นเป็นที่เด่นชัดว่า “พระราชอาณาเขต ซึ่งเป็นของข้าพระพุทธเจ้าชาวสยามทั่วกันหมด”^{๑๑๘} ซึ่งที่จริงฝ่ายพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ก็เข้าใจประเด็นดีว่า ระบอบการปกครองที่เป็นอยู่ในสยามขณะนั้นเป็นอุปสรรคสำคัญที่ทำให้ราษฎรสยามไม่สามารถแสดงบทบาทตนเองในฐานะเจ้าของพระราชอาณาเขตที่แท้จริงได้ ฉะนั้นฝ่ายพระองค์เจ้าปฤษฎางค์จึงเห็นควรว่า:

“ต้องเปลี่ยนแปลงประเพณีปัตยุบันนี้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องทรงพระราชวินิจฉัยราชการบ้านเมืองทุกสิ่งไปในพระองค์ ซึ่งมีประเพณีที่อังกฤษเรียกว่าแอบโซลูตโมนากี ให้เป็นประเพณีซึ่งเรียกว่าคอนสติติวชันโมนากี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเปนมหาประธานของบ้านเมือง... ดังเช่น

^{๑๑๗} หจช. ร.๕ บ ๑.๔/๑ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน (๔ มกราคม ร.ศ. ๑๐๓).

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน.

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทุก ๆ พระองค์ในยุโรป ที่มีต้องทรงราชการด้วยพระองค์
ทั่วไปทุกอย่าง”^{๑๙๙}

และที่สำคัญฝ่ายพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ยังเห็นว่า :

“แลจัดการเหล่านี้ให้มีผลประโยชน์ทั่วไปในอาณาเขต ให้ราษฎรมี
ความคิดรู้สึกตัวว่าการกตัญญูแลอยุติธรรมต่าง ๆ ไม่มีอีกต่อไปแล้ว จึงจะมีความ
รักต่อบ้านเมือง จนเห็นชัดว่ากรุงสยามนั้น เปนเมืองของราษฎรแลจะต้อง
บำรุงรักษา เพื่อได้ความสุขความเจริญความยุติธรรมเปนสอดเสมอกัน
หมด แลเมื่อราษฎรมีความเชื่อถือนั้นแล้วว่า ความสุขแลความยุติธรรมซึ่ง
ราษฎรได้รับอยู่นั้น มากยิ่งกว่าตาเพียงเสมอกับชาติใด ๆ ที่จะให้ราษฎรของกรุง
สยามได้แล้ว ราษฎรทั้งปวงก็คงจะมีความรัก แลบังเกิดความประสงค์ที่จะ
ก่ออุสาหการทรัพย์สมบัติทำมาหากินโดยทางชอบธรรม แลเมื่อถึงเวลาศัตรูภัย
อันตรายจะมาถึงตนเข้าแล้ว ก็จะช่วยคิดป้องกันช่วยเจ็บร้อน แลเมื่อราษฎรมี
ความรักบ้านเมืองอย่างยิ่งดั่งนี้แล้ว ก็นับได้ว่าเป็นทหารอันใหญ่ซึ่งจะป้องกันได้
จริง ยิ่งกว่าที่จะคิดจัดสะสมขึ้นเป็นคราว ๆ เปนพวกหนึ่งต่างหาก”^{๑๙๐}

แต่ขณะเดียวกันนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงเห็นด้วยกับข้อเสนอ
ดังกล่าว แนวทางของพระองค์ในการสร้างความคิดวิไลซ์แตกต่างจากฝ่ายพระองค์เจ้าปฤษฎางค์เป็น
อย่างมาก สำหรับพระองค์แล้วสถาบันพระมหากษัตริย์เท่านั้นที่มีสิทธิในฐานะเจ้าของพระราช
อาณาเขตอย่างชอบธรรม ทิศทางการพัฒนาระบบการเมืองการปกครองของพระองค์ก็เป็นไปใน
ทิศทางที่ตรงกันข้ามกับข้อเสนอของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ยุคต่อจากช่วงสถาปนาพระราชอาณา
เขตเป็นยุคสมัยของการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ต่อมาเจ้าหมื่นไวยวรนาถ (หรือที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกอย่าง
สนิทสนมว่า “พระนายไวย”) ได้ทำหนังสือขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเกี่ยวกับกรณีเดียวกันนี้
โดยไม่ปรากฏการอภิปรายเหตุผลเพิ่มเติม เจ้าหมื่นไวยวรนาถเพียงแต่แสดงท่าทีว่าเห็นพ้องกับ
ข้อเสนอของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์เท่านั้น เอกสารการทูลเกล้าฯ “ถวายความเห็นเรื่องจัดการ
เปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน” ของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ที่เสนอขึ้นในเดือนมกราคม ร.ศ.
๑๐๔ (พ.ศ. ๒๔๒๔) จึงมีความยาวเพียง ๔ หน้าเท่านั้น

^{๑๙๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๙๐} เรื่องเดียวกัน.

ควรกล่าวในที่นี้ด้วยว่า ก่อนหน้านั้นในปีพ.ศ. ๒๔๒๑ เจ้าหมื่นไวยวรนาถเมื่อครั้งยังรั้งตำแหน่งเป็นจมื่นสราภยสุฤทธิการ ได้มีโอกาสเดินทางไปยังประเทศอังกฤษ โดยร่วมเป็นหนึ่งในคณะราชทูตพิเศษเพื่อชี้แจงข้อเท็จจริงกรณีคดีพระปรีชาภักการ^{๑๑๑} คณะนี้ได้รับการต้อนรับและอำนวยความสะดวกในการเดินทางโดยกลุ่มเจ้านายและขุนนางสยามในยุโรป ซึ่งมีพระองค์เจ้าปฤษฎางค์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ เป็นโอกาสให้ทั้งสองได้สนิทสนมจนเจ้าหมื่นไวยวรนาถมีฐานะเป็น "พระสหายสนิท" ของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ในเวลาต่อมา

เป็นที่น่าสังเกตว่า กว่าครึ่งหนึ่งของเอกสาร "ถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน" เป็นการบรรยายความซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง ด้วยตระหนักถึงความล่อแหลมของการเสนอความเห็นให้เปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครอง อาจทำให้ทรงเข้าพระทัยผิดไปได้ง่ายว่าไม่จงรักภักดีเสียแล้ว แต่ความจริงตรงข้ามเจ้าหมื่นไวยวรนาถแสดงให้เห็นว่าตนมีเจตนาบริสุทธิ์ที่อยากเห็นความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง ทัดเทียมกับนานาประเทศทางแถบยุโรป และเจ้าหมื่นไวยวรนาถก็เชื่อว่าพระองค์เจ้าปฤษฎางค์และคณะ ร.ศ. ๑๐๓ มีเจตนาเช่นนี้เหมือนกัน ใจความสำคัญที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถแสดงการเห็นพ้องกับข้อเสนองของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์มีดังต่อไปนี้:

"ด้วยเมื่อ ณ วัน ๙ ค่ำ ป.๑๒๔๖ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับจดหมายของพระวรวงษเธอพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ทรงปรับทุกข์มาถึงการบ้านเมือง และได้ส่งสำเนาหนังสือความเห็นที่ลงชื่อพร้อมกันใน... (อ่านไม่ออก) ทั้งสองกรุง และได้ส่งสำเนาที่คัดมาจากหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ที่พูดด้วยเมืองที่มีอำนาจทำการกดขี่คุมเหงเมืองที่มีอำนาจน้อย แลหนังสือความเห็นที่พระเจ้าน้องยาเธอทั้ง (๓) พระองค์ แลพระวรวงษเธอ... ลงพระนามชี้แจงด้วยการที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปเมืองยุโรปพร้อมพระไทยกันขอเชิญเสด็จพระราชดำเนินที่กล่าวมานั้นชกเหตุที่จะมีประโยชน์มาชี้แจงขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายว่ามีประโยชน์โดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูความเห็นทั้ง (๓) ฉบับแล้วได้ตรวจตรองได้สวนดู เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าความในฉบับที่ประทาน

^{๑๑๑} พระปรีชาภักการ (สำอาง อมาตยกุล) เป็นเจ้าเมืองปราจีนบุรี และผู้ดูแลกองทัพของรัฐบาลที่กบฏบวรบุรี ถูกจับวันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ ด้วยข้อหาจกรจกเกี่ยวกับ "การละเมิดอำนาจแผ่นดิน" และทุจริตการชูดทอง แต่เนื่องจากผู้ต้องหาไม่เพียงเป็นขุนนางคนโปรดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น หากยังเป็นบุตรเขยของนายโรมัส จอร์จ น็อกซ์ (Thomas Georges Nnox) กงสุลใหญ่อังกฤษประจำประเทศสยาม คดีนี้จึงกลายเป็นคดีโด่งดังที่อาจกระทบการเมืองระหว่างประเทศ โดยเฉพาะเมื่อน็อกซ์ ได้ยื่นคำขูรัฐบาลให้ปล่อยตัวพระปรีชาภักการ มิเช่นนั้นตนจะเสนอให้อังกฤษส่งเรือรบเข้ามาจอดในแม่น้ำเจ้าพระยาหน้าพระบรมมหาราชวัง รัฐบาลตอบสนองคำขูนี้ด้วยการตัดสินประหารชีวิตพระปรีชาภักการ จากนั้นตั้งคณะราชทูตพิเศษเดินทางไปชี้แจงข้อเท็จจริงต่อรัฐบาลอังกฤษเพื่อยับยั้งไม่ให้ส่งเรือรบเข้ามา รายละเอียดคดีนี้โปรดดู R. J. Minney, ตัวจริงตายเพราะได้เมียฝรั่ง, (Fanny and the Regent of Siam). แปลโดย จุมพินันท์. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔.

พร้อมกันนั้น ก็เป็นความสำคัญเป็นความจริงดังนั้นทุกอย่าง ความคิดของ
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ด้วยทุกสิ่ง อย่างไม่มีการยกเว้นเลย"^{๑๘๒}

ความที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นนายทหารที่กำลังเป็นที่โปรดปราน ด้วยมุ่งหมายจะทรงพระ
กรุณาชุบเลี้ยงให้เป็นใหญ่เป็นโตต่อไป แม้เจ้าหมื่นไวยวรนาถจะได้ชื่อว่าเป็น "คู่อริ" กับเจ้านายคน
สำคัญเช่น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม และเคยถูกกล่าวหาเป็นกบฏมาแล้วก็
ตาม^{๑๘๓} แต่เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็ยังเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยไม่เสื่อมคลาย เจ้าหมื่นไวยวรนาถ
จึงเป็นผู้ที่สามารถสื่อเจตนาของฝ่ายพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี เหตุเพราะการแสดงความที่สนับสุนนของเจ้าหมื่นไวยวรนาถนี้เอง ทำให้
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถูกกดดันให้ตัดสินใจพระทัยที่จะได้ตอบ "คำกราบบังคม
ทูลฯ" ออกมาในรูปของ "พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. ๑๒๔๗"
ในเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๐๔ (พ.ศ. ๒๔๒๘) ด้วยท่าทีที่ขึ้นขมยินดีดังที่ทรงกล่าวว่า "เราขบใจอยู่
ในการซึ่งพระบรมวงษานุวงษแลข้าราชการของเราได้ไปเหนการในประเทศอื่น แล้วระลึกถึงประเทศ
ของตน... ในข้อความบรรดาที่ได้กล่าวมาแล้วที่เปนหัวใจความสำคัญทุกอย่างนั้น เรายอมรับว่าเป็น
การจริงดังนั้น"^{๑๘๔} แม้ว่าโดยแท้จริงแล้วจะทรงกริ้วพระองค์เจ้าปฤษฎางค์และเจ้านายที่ลงชื่อเห็น
ฟ้องด้วยเป็นอย่างมาก

ในส่วนของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ยิ่งทรงกริ้วมากกว่าใครอื่น ด้วยเหตุที่ทรงเคยมีพระ
ราชหัตถเลขาถามความเห็นเกี่ยวกับวิธีการป้องกันภัยจากลัทธิล่าอาณานิคมของตะวันตก
หลังจากการที่อังกฤษและฝรั่งเศสได้รุกเข้ามาอย่างต่อเนื่อง พม่าพ่ายแพ้ไปแล้วและเวียดนาม
ขณะนั้นก็กำลังคาดหมายกันว่าเสียเมืองแก่ฝรั่งเศสเช่นกัน ในงานเขียนอัตชีวประวัติที่พระองค์
เจ้าปฤษฎางค์ทรงเป็นผู้เขียนเล่าด้วยพระองค์เอง ทรงกล่าวอธิบายให้รายละเอียดข้อเท็จจริงไว้
ดังต่อไปนี้:

^{๑๘๒} หจข. ร.๕ บ ๑.๔/๓ เจ้าหมื่นไวยวรนาถทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน (๖ ก.ค.
๑๐๔).

^{๑๘๓} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: อรุณกา, ๒๕๐๔) น. ๒๑๑-
๒๒๐ สาเหตุที่ถูกกล่าวหาเป็นกบฏ เพราะความเข้าใจผิดกรณีที่มาขบยี่ (พระสารสาสน์พลขันธ์) นายทหารอาสาที่เข้ามารับราชการใน
สยาม สังกัดทหารหน้ารักษาพระองค์ รับหน้าที่เป็นครูฝึกสอนยุทธวิธีการทหารแบบยุโรป ในโรงเรียนทหารที่ตั้งขึ้นในวังสราญรมย์
แต่ขาดแคลนอุปกรณ์จึงได้ส่งนำเข้าเครื่องยุทธโปกรณ์สำคัญคือ ดินปืนไม้ค้ำสำหรับทำ "ลูกแตก" (ระเบิด) จากยุโรป ซึ่งผิดธรรมเนียม
ราชการขณะนั้น เมื่อเห็นเช่นนั้น "คู่อริ" ของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ จึงใช้เรื่องนี้กล่าวหาเจ้าหมื่นไวยวรนาถคิดการกบฏ
เนื่องจากเขินทำงานในสังกัดกรมทหารหน้าที่มีเจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นผู้บังคับบัญชา จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ต้องทรงไกล่เกลี่ยทรงแสดงท่าทีกริ้วโกรธเจ้านายพระองค์หนึ่งว่าเป็นสาเหตุให้แตกแยกกัน เรื่องก็ยุติเพียงเท่านั้น.

^{๑๘๔} หจข. ร.๕ บ ๑.๔/๔ พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๑๐๔).

“๔๑. ในครั้งนั้นฝรั่งเศสกำลังเกี่ยวพม่า ๆ ติดบ่วงฝ่ายอังกฤษระวังรักษาผลประโยชน์ และอันตรายในเขตร์ “มณฑลกิจการเขม่นชัมก” จึงได้เกิดเหตุผลวิวาทกับพม่าขึ้น ถึงส่งกองทัพไปชู่ แต่พม่าก็ลากหนามจุกชอง ให้อรรคมหาเสนาบดีลงไปเจรจากรเมืองของสงสันติภาพยังเมืองรวงคุณ อรรคมหาเสนาบดีเลยสมัครอยู่เสียกับอังกฤษ ด้วยเหตุใดก็ไม่อยากที่จะเดาถูกได้ พระเจ้าแผ่นดินก็หลงทรงพระศุบินอยู่ว่าคงจะเป็นการเรียบร้อย รอฟังผลแห่งการเจรจากรเมืองเป็นสัมพันธมิตร ที่ได้ส่งเอกอรรคราชทูตเป็นการใหญ่ออกไปกรุงปารีสอยู่ พอเอกอรรคราชทูตไปถึง ยังมีทันได้เรียนข้อราชการยื่นพระราชสาส์นแก่ประธานาธิบดี ก็พ้อมีข่าวมาทางโทรเลขมาว่า อังกฤษตีกรุงแมนดะแล จับพระเจ้าแผ่นดินพม่าไปได้ และเข้ายึดอาณาจักรพม่าไว้แล้ว อรรคราชทูตพม่าตกใจได้มาหาราชทูตสยามหาฤาปรับทุกชวือนเหลือเชียว ข้าพเจ้าได้แนะนำว่าเป็นการสายเสียแล้ว ฝรั่งเศสไม่เล่นด้วยแน่นอน อย่างดีก็ควรวิงวอน ขอความกรุณาของรัฐบาลฝรั่งเศส ให้ช่วยจัดการส่งกองทูตคืนยังประเทศ เพราะหมดกำลังขาดทางส่งติดต่อกับบ้านเมืองเสียแล้ว เป็นการจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือ ก็เป็นอันตกลง เป็นผลสำเร็จ ฝรั่งเศสได้จัดการส่งกองทูตกลับไป

๔๒. ข้าพเจ้าได้ทำรายงานถวายราชเลขานุการที่ปรึกษาการต่างประเทศ แปลหนังสือพิมพ์ที่พูดถึงเรื่องเมืองพม่าให้ทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงพระราชดำริเห็นเป็นการร้ายแรงนำหวาดหวั่น จึงได้พระราชทานพระราชหัตถเลขาตรงถึงข้าพเจ้า ทรงหาฤาแลโปรดเกล้าฯ ให้แสดงความเห็น ข้าพเจ้าได้กราบทูลแสดงความอ่อนแก่ความรู้ในทางราชการสากลการเมืองแลความสามารถที่จะกราบทูลทั้งเกรงพระราชอาญาว่าอาจเป็นการเหลือเกินไปด้วย ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานตอบออกมาว่า อย่าให้เกรงกลัวที่จะพูดจาแสดงความคิดเห็น ให้กราบบังคมทูลได้ทุกอย่าง ให้เต็มปัญญาความคิด ข้าพเจ้าได้นำพระราชหัตถ์เลขาแลคำกราบบังคมทูลไปประชุมพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๓ พระองค์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ในสถานทูต ทั้งที่ประจำสถานทูตกรุงลอนดอนแลปารีส (รวมทั้งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต ผู้เป็นที่ปรึกษาาราชทูตลอนดอน แลพระองค์เจ้าสวัสดิ์ฯ ด้วย) เพราะพระองค์ท่านเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ทั้งนั้น ย่อมรอบรู้กิจการบ้านเมืองสูงกว่าพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ก็ได้ตกลงกันเป็นอันจะทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นรวมกัน รับผิดชอบด้วยกัน ซึ่งเป็นความเห็นของพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณโดยมากขอ ข้าพเจ้าเป็นผู้รวมเรียบเรียง

กรมหมื่นเรศร์ฯ พระองค์เจ้าโสมบัณฑิตฯ พระองค์เจ้าสวัสดิ์ฯ เป็นผู้แก้ไขเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมเสร็จแล้วก็พิมพ์ด้วยเครื่องพิมพ์พื้นตะไบ ๔ ฉบับ สำหรับส่งเข้าไปให้สมาชิกสโมสรหลวง สุดแต่จะมีผู้ใดเต็มใจลงนามร่วมเห็นพ้องด้วย ทูลเกล้าฯ ถวาย ๑ ฉบับ สำหรับพวกราชทูตลงนามทูลเกล้าฯ ถวาย ๑ ฉบับ สำหรับสำนักทูตทั้ง ๒ เมือง สำนักละ ๑ ฉบับ ให้นายเสน่ห์ หุ้มแพร นำเข้าไปทูลเกล้าฯ ถวายแลชักชวนผู้อื่นให้ลงนามด้วย

เรื่องนี้เมื่อได้ดำเนินถึงเหตุผลที่ได้เป็นไปเนื่องจากเรื่องถวายความเห็นร่วมกันเป็นทางเปิดเผยแล้วภายหลังจึงได้คิดรู้สึกว่าได้คิดผิดไป เพราะเป็นเรื่องที่ทรงหาฎาข้าพเจ้าแต่เฉพาะผู้เดียว แลหาใช่การเปิดเผยเป็นกิจการอันผู้อื่นจะควรเกี่ยวข้องด้วยไม่ แต่มารู้สึกโทษต่อเมื่อพ้นเวลาที่จะยังตัวได้เสียแล้ว”^{๑๔๕}

กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าการถามความเห็นนี้ทรงมุ่งจะให้พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ตอบเป็นการเฉพาะพระองค์ แต่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์กลับนำเรื่องนี้มาเคลื่อนไหวขอความเห็นชอบจากเจ้านายและขุนนางเป็นที่เอิกเกริกขึ้น ผิดพระประสงค์ของพระองค์ไปอย่างมาก ทรงเห็นเป็นการหมิ่นเหม่ที่จะทำให้พระองค์เสื่อมพระเกียรติต่อสาธารณชนว่า ทรงหวาดกลัวต่อภัยคุกคามดังกล่าว นี่คือสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ทรงตอบได้ คำกราบบังคมทูลฯ ของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์และคณะร.ศ.๑๐๓ ว่า “แต่เราขอแจ้งความแก่ท่านทั้งปวงให้ทราบพร้อมกันด้วยว่า ความที่น่ากลัวอันตรายอย่างใดซึ่งได้กล่าวมานั้น ไม่เป็นการที่จะแลเห็นได้ขึ้นใหม่ของเราเลย แต่เป็นการได้คิดเห็นอยู่แล้วทั้งสิ้น แลการที่ควรจะทูลบำรุงให้เจริญอย่างไรเล่า เราก็มีความปรารถนาแรงกล้าที่จะได้จัดการนั้น ให้สำเร็จตลอดไปได้ไม่ต้องมีความหวังระแวงอย่างหนึ่งอย่างใด”^{๑๔๖}

ขณะที่ประเด็นภัยคุกคามดังกล่าว เป็นประเด็นสำคัญที่ฝ่ายพระองค์เจ้าปฤษฎางค์เห็นว่าเป็นสาเหตุที่ทำให้สยามมีความจำเป็นที่ต้องปรับเปลี่ยนระบบการเมือง เพราะ “ภัยอันตรายซึ่งจะมีมาถึงกรุงสยามได้ ด้วยความปกครองของกรุงสยามอย่างเช่นมืออยู่ในปัตยุบันนี้ จะเป็นไปได้ด้วย

^{๑๔๕} พระวรวงษเธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์. ประวัติย่อ นายพันเอกพิเศษ พระวรวงษเธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์. หน้า ๕๙ - ๖๐.

^{๑๔๖} หจช. ร.๕ บ ๑.๔/๔ พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๑๐๔) แน่นอนผู้เขียนทราบว่าได้ความข้อนี้ถูกตีความไปในอีกแง่หนึ่ง เพราะข้อความต่อจากที่แสดงข้างต้นนั้นมีว่า “ไม่ต้องมีความหวังระแวงอย่างหนึ่งอย่างใดว่าเราจะเป็นผู้ขัดขวางในการซึ่งจะเสียอำนาจ ซึ่งเรียกว่าแอบโซลูต เป็นต้นนั้นเลย” (เรื่องเดียวกัน.) จึงทำให้มีการนำไปใช้อ้างถึงน้ำพระราชหฤทัยที่จะทรงจัดให้มีการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตย แต่เมื่อมองย้อนว่ายุคนั้นคงไม่มีใครคิดว่า จะเกิดเหตุการณ์อย่าง ๒๔๗๕ ขึ้น พระองค์เพียงแต่มีพระราชดำรัสไปตามสถานการณ์ความเป็นจริงในขณะนั้น ก็เห็นได้ว่าการอ้างอิงในลักษณะดังกล่าวนี้ผิดฝาผิดตัวไปอยู่มาก เพราะเป็นการเอาเหตุการณ์ที่เกิดภายหลังไปกำหนดให้เป็น “สาเหตุ” ของเหตุการณ์ในอดีต ซึ่งเป็นจริงได้ก็แต่เพียงในจินตนาการของผู้อ้างที่ใช้ประโยชน์จากพระราชดำรัสข้างต้นเท่านั้น.

เหตุต่าง ๆ ดังเช่นมีตัวอย่างของชาติที่มีอำนาจใหญ่ ได้ประพุดติต่อชาติซึ่งหาอำนาจป้องกัน ปกครองมิได้”^{๑๔๗} และ “การที่จะรักษาบ้านเมืองให้พ้นภัยอันตราย ที่จะเกิดขึ้นได้ด้วยการปกครอง ของบ้านเมืองอย่างมีอยู่ในบัดนี้ โดยทางยุติธรรมฤายุติธรรมของศัตรูก็ดี ต้องอาศัยความ เปลี่ยนแปลงในทางทนบำรุงรักษาบ้านเมือง ตามทางยุโรปที่ได้เดินทางยุโรปมาแล้ว และซึ่งประเทศ ทั้งปวงที่มีศิวิไลซ์นับกันว่าเป็นทางอันเดียวที่จะรักษาบ้านเมืองได้”^{๑๔๘}

ในจดหมายที่มีไปมาระหว่างพระองค์เจ้าปฤษฎางค์กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น เทวะวงศ์วโรปการ ระหว่างปีพ.ศ. ๒๔๒๗-๒๔๒๘ ก็ยังปรากฏการแสดงความคิดกังวลของ เจ้าชายทั้งสองพระองค์ ในประเด็นปัญหาชายแดนสยามขณะนั้น เนื่องจาก “ในพระราชอาณาเขต นั้น มีเมืองขึ้นรอบนอกซึ่งเป็นเขตแดนของกรุงสยามอยู่ที่เมืองมีเมืองใดบ้างก็ไม่มีใครทราบ”^{๑๔๙} พระองค์เจ้าปฤษฎางค์จึงเสนอให้จัดทำแผนที่กำหนดเขตแดนให้แน่ชัด โดยในจดหมายที่พระองค์ เจ้าปฤษฎางค์ทรงมีไปถึงกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๗ ทรงเห็น ว่า:

“ถ้าการที่ได้นัดกันตั้งคอมมิชชันปักเขตแดนครั้งนี้ ได้ตกลงกันในการ ปักเขตแดนระหว่างไทยกับญวนเสียด้วยจะเป็นการดีมาก เพราะเวลานี้ฝรั่งเศส กำลังคิดกลับหลังในการที่จะไปครอบครองประเทศอินโดจีนอยู่ ถ้าฝรั่งเศสได้ ไชยชนะจีน ตั้งมั่นได้ในประเทศตองกินแล้ว จะมีประสงค์ได้เขตแดนล้ำข้าม ฟากเข้ามาในเขตแดนสยามมากขึ้น

แต่การที่จะปักเขตแดนให้สำเร็จ ไม่เสียเปรียบได้นี้ ต้องอาศัยรอยแผนที่ แลพยาน ซึ่งไทยจะได้ทำการสืบสวนมาได้โดยยุติธรรมตามจริงโดยถี่ถ้วนทุก ประการ ในการซึ่งได้ไปทำแผนที่ในแดนตวันออกเฉียงเหนือ ถ้ายังเป็นทีเคลือบ แคลงกันอยู่ แลไม่มีแผนที่อ้างอิงได้เลื่อยดแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าเกรงด้วยเกล้าฯ ... สาเหตุให้มีด้วยความเที่ยง...”^{๑๕๐}

^{๑๔๗} หจข. ร.๕ บ ๑.๔/๑ เจ้าชายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน (๔ มกราคม ร.ศ. ๑๐๓)

^{๑๔๘} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๔๙} พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์. ประมวลจดหมายของพระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตคนแรกของไทย ประจำทวีปยุโรป. รวบรวมโดย ม.ล. มานิจ ชุมสาย. (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี และโรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๓๔), หน้า ๒๑๔.

^{๑๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๙.

ข้อเสนออันหลังนี้ได้รับการตอบสนองจากรัฐบาลเป็นอย่างดี ต่อมาในปี.ศ.๒๔๒๙ ระหว่างที่จัดทัพสำหรับจะไปปราบฮ่ออยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้มีเจ้าพนักงานแผนที่ติดตามไปกับกองทัพด้วย เพื่อให้ประสานการทำงานร่วมกับพระวิภาคภูวดล (เจมส์ แมคคาร์ธี) ซึ่งได้สำรวจสภาพภูมิศาสตร์และจัดทำแผนที่อยู่ทางแถบเมืองหลวงพระบางก่อนแล้ว ต่อเมื่อกองทัพสยามขึ้นไปถึง การสำรวจทำแผนที่ของพระวิภาคภูวดลได้รับการอำนวยความสะดวกและการคุ้มกันโดยกองทหารของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ก็ทำให้พระวิภาคภูวดลและคณะสามารถปฏิบัติงานได้ลุล่วงเป็นผลสำเร็จ

ต่อมา ในปี.ศ.๒๔๓๐ “วชิรญาณวิเสศ” ซึ่งเป็นวารสารสื่อกลางระหว่างเจ้านายและขุนนางชั้นต่าง ๆ ได้ตีพิมพ์บทความชื่อ “ประเทศสยาม” โดยไม่ระบุนามผู้เขียน เนื้อหาเป็นการพยายามบรรยายให้เห็นความสำคัญของแผนที่พระราชอาณาเขตสยามที่ได้จากการสำรวจและจัดทำขึ้นใหม่นี้ในสมัยปราบฮ่อปี.ศ.๒๔๒๔-๒๔๒๙ โดยผู้เขียนที่ไม่ระบุนามท่านนี้พยายามเชื่อมโยงความสำคัญของแผนที่กับสถานะบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ พร้อมทั้งยังนำเอาคำ “สยาม” ที่แต่เดิมที่เดียวหมายถึงดินแดนอย่างกว้างตามคติทางพุทธศาสนา ไม่ได้เฉพาะเจาะจงว่าเป็นดินแดนภายใต้อาณัติปกครองของผู้ใด แต่ในบทความนี้ผู้เขียนคนดังกล่าวได้กล่าวเน้นย้ำอย่างชัดเจนว่า “ในคำว่า สยามประเทศ. เราหมายเอาบ้านเมืองเขตรแดนแผ่นดิน ที่เป็นพระราชอาณาเขตของพระเจ้าอยู่หัวแห่งเรา”^{๑๕๐} การจัดทำแผนที่ขณะนั้นได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับประเด็นการเฉลิมพระเกียรติองค์พระประมุข ยังไม่ใช่เขตแดนรัฐตามความหมายของ “รัฐประชาชาติ” แต่เป็นเขตแดนรัฐภายใต้สถาบันพระมหากษัตริย์ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงประกาศพระองค์เป็นกษัตริย์ของกลุ่มชนต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ใน “สยาม”

ใน “พระราชดำรัสตอบอังกฤษที่เมืองมรแมน” ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานแก่ “กอมมิตตีในการค้าขายแลราษฎรเมืองมรแมน” เมื่อคราวเสด็จประพาสอินเดียนเดีย และพม่าปี.ศ.๒๔๑๔ ก็ทรงเคยเน้นย้ำว่า “สยาม” นั้นหมายถึงอาณาเขตดินแดนของพระองค์ไม่ใช่ของไพร่หรือใครอื่น เช่น ที่ทรงมีพระราชดำรัสในครั้งดังกล่าวว่า “เรามีความชอบใจท่านทั้งหลาย ที่ได้จัดการรับเรา การค้าขายในเมืองนี้นั้น สินค้าที่ค้าขายก็มาแต่อาณาเขตของเรามาก เราคงจะมีใจยินดีช่วยท่านบำรุงการค้าขายซึ่งมีอยู่แล้ว”^{๑๕๑}

และใน “พระราชดำรัสตอบพวกพม่าเมืองมรแมน” ก็ทรงกล่าวทำนองเดียวกันนี้ เช่นว่า “เรา มีความชอบใจพวกชาวพม่า ที่ได้พร้อมใจเข้าชื่อกันมารับเราในเมืองมรแมนนี้เป็นอันมาก แต่การค้าขายของพวกชาวพม่าที่ได้ไปมาค้าขายในเขตแดนของเรา เราคงจะช่วยทำนุบำรุงในการค้าขายของ

^{๑๕๐} ไม่ระบุนามผู้เขียน. “ประเทศสยาม.” *วชิรญาณวิเสศ*. เล่ม ๒ แผ่นที่ ๒๔ วัน ๕ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุนยังเปนอัฐศก ๑๒๔๙ [พ.ศ. ๒๔๓๐].

^{๑๕๑} จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ ๕. หน้า ๗๖ ชิดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

ชาวพม่าที่เป็นสปีเยกต์ของอังกฤษ ที่ได้ค้าขายติดต่อกับคนสยามซึ่งอยู่ในเขตแดนของเรา ให้มีความเจริญยิ่งขึ้นไปกว่าแต่ก่อนสิ้นกาลนาน”^{๑๕๓}

อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุผลเรื่อง “ภัยอันตราย” ตามที่ปรากฏในเอกสาร “คำกราบบังคมทูลฯ ร.ศ. ๑๐๓” ย่อมยากจะรับได้สำหรับชนชั้นนำสยามหลายคนในขณะนั้น ซึ่งเปี่ยมด้วยความเชื่อมั่นว่าสยามจะสามารถข้ามพ้นภัยคุกคามนี้ไปได้ เพราะ “พระราชอำนาจ” ขององค์พระประมุขจะช่วยนำพา โดยนัยนี้ทิศทางการเปลี่ยนแปลงที่เหมาะสมสำหรับสยามจึงได้แก่ การมุ่งเสริมสร้างพระราชอำนาจมากกว่าจะจำกัดพระราชอำนาจลง แม้ว่าจริง ๆ แล้วชนชั้นนำสยามจะหวาดหวั่นต่อภัยคุกคามนี้ไม่น้อยก็ตาม ฉะนั้น เมื่อพระองค์เจ้าปฤษฎางค์และคณะ ร.ศ. ๑๐๓ เสนอให้สร้างการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่ตรงข้ามจากนี้ โดยเฉพาะการเน้นย้ำว่าสยามมีระบอบการปกครองที่ยังไม่ “ศิวิไลเซชัน” ต้องปรับตัวตอบสนองต่อจักรวรรดินิยมจึงจะรอดพ้นการคุกคามนี้ไปได้ แนวคิดและข้อเสนอใน “คำกราบบังคมทูลฯ” จึงกลายเป็นกระแสรองไม่เข้ากับกรอบ “ความเป็นสยาม” จนเกิดการกระทบกระทั่งกับมายาภาพว่าด้วยความยิ่งใหญ่ของสถาบันพระมหากษัตริย์และรัฐสยามที่กำลังแพร่หลายอยู่ในขณะนั้น แต่การเป็นกระแสรองก็สามารถพลิกกลับเป็นกระแสหลักได้ในภายหลัง ซึ่งกว่าเหตุการณ์นั้นจะมาถึงก็ล่วงเลยจากยุค ร.ศ. ๑๐๓ – ๑๐๔ ไปเป็นเวลากว่า ๔๔ ปี คือ การเปลี่ยนระบอบการปกครองในปีพ.ศ. ๒๔๗๕^{๑๕๔}

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

^{๑๕๔} กำพล จำปาพันธ์. “จากกษัตริย์นิยมสู่ประชาธิปไตย: นัยยะและการประกอบสร้างความหมายของเอกสารประวัติศาสตร์ (‘คำกราบบังคมทูลฯ ร.ศ. ๑๐๓’, พระองค์เจ้าปฤษฎางค์, รัชกาลที่ ๕ และ ๒๔๗๕.” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๓๐ ฉบับที่ ๕ (มีนาคม ๒๕๕๒), หน้า ๑๑๖ - ๑๒๙.

ภาพ 12. พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์
(ที่มา: ปฤษฎางค์, ๒๔๗๒: ไม่ระบุเลขหน้า)